

VAN DE REDACTIE

Allereerst willen wij als redactie van Pluustergoud onze voorzitter feliciteren met zijn prijs de “Jaap Westerdiep Lezing”, een tweejaarlijkse prijs ingesteld door de Gemeente Hoogezand-Sappemeer als eerbetoon aan een markant persoon. In zijn eigen bijdrage in dit nummer leest u hier meer over.

Ik kin d er gain sokkeloa van moaken.

Ik kin d er gain taauw aan vast knuppen.

Hulde aan degene dij hier uut komt!!

Dit was het antwoord van Abram Blaak op de oproep in de vorige Pluustergoud naar de melodie op de tekst van “Maartenshoukster Verloot”. De oplossing kwam uit onverwachte hoek, namelijk van onze voorzitter Jaap Westerdiep. Het lied is gezongen tijdens de eerste editie van Watervloot door de toneelclub Violaeria uit Westerbroek als onderdeel van een wagenspel in Martenshoek.

Een tweede reactie was er van Nel de Boer-Feitsma, het betreft hier een rectificatie op het artikel van Okkie Smit, betreffende de bouw van de kerk van Sappemeer. Elders in dit nummer de juiste jaartallen.

In het kader van “Opdat wij niet vergeten” in dit nummer weer een aantal bijdragen over de Tweede Wereldoorlog zoals een verhaal van Melle Vos over het bekende “Englandspiel” in de Tweede Wereldoorlog, waarin Evert Radema uit Foxhol een belangrijke rol heeft gespeeld en een bijdrage van Henk Puister over “Juden en Job Maaier in t biezonder”, een boeiend verhaal over de dichter Saul van Messel (pseudoniem voor Jaap Meier). Ook het verhaal van Frits Kruse heeft betrekking op de Tweede Wereldoorlog en gaat over dingen die hij als kind beleefde in de oorlog.

De bijdrage van het bestuur is deze keer van onze voorzitter Jaap Westerdiep, die daarnaast ook nog eens verhaalt van een opmerkelijke brief uit 1850 van een aantal inwoners van Hoogezand aan Koning Willem III m.b.t. het functioneren van hun Burgemeester, verder doet hij nog een oproep voor het project Gorecht. Ook een oproep is er van Janneke Hessing namens de monumentencommissie.

Verder in dit nummer weer twee bijdragen van Wim Mensinga met als onderwerpen het vroegere spoorwegstation Westerbroek en de seinpost in Sappemeer en van de hand van Gina van Wijk is er een artikel over de Batshaven. Dit is een vervolg op het eerste deel over de Batshaven, dat is afgedrukt in Pluustergoud nummer 20 (december 2004).

Van Melle Vos ook deze keer weer 2 verhaaltjes uit het werk van Koos Kerstholt en de foto's uit de rubriek zelfde plaats andere foto van Gerrit Stuut komen deze keer uit Sappemeer Oost ter hoogte van de kleding en beddenzaak van G.J. Mulder.

Al met al weer een gevarieerde editie van Pluustergoud met vele interessante bijdragen.

De Redactie wenst u veel leesplezier.

VAN HET BESTUUR

Jaap Westerdiep

BEDANKT!

Graag voldoe ik aan het verzoek om namens het bestuur van de Historische Vereniging een bijdrage te leveren aan dit nummer van “Pluustergoud”. Het geeft mij namelijk de gelegenheid om de Vereniging en vele individuele leden hartelijk te bedanken voor de vele bliken van medeleven en belangstelling tijdens mijn ziekte. Het gaat gelukkig weer veel beter met mij, de kanker is onder controle en geeft mij zo “dag en deur” geen problemen. Het hartfalen veroorzaakt helaas de nodige beperkingen maar als je dat accepteert en dat doe ik, valt er best mee te leven. Mien en ik houden samen de “kop der veur” en nogmaals hartelijk dank.

BEZWAARBRIEF

Namens de Historische Vereniging waren Janneke Hessing en ik aanwezig bij een, door de Gemeente belegde, bijeenkomst waar we werden ingelicht over ingrijpende bezuinigingen bij het Gemeentelijk Archief. Het komt erop neer dat de twee archiefmedewerkers worden teruggebracht naar één. Dat betekent dat er nog nauwelijks archiefonderzoek mogelijk zal zijn terwijl dat juist de laatste tien jaar door de Gemeente sterkt is gestimuleerd. Middels een brief aan de Raad hebben wij hiertegen ernstig bezwaar gemaakt.

BEVRIJDING/OORLOG

Meerdere jaren al wordt er in het juni-nummer van “Pluustergoud” aandacht besteed aan de oorlog en de bevrijding. Afgaande op de enthousiaste reacties van de Redactie is ook in dit nummer die traditie voortgezet. Namens het bestuur en uiteraard ook namens u allen bedank ik op voorhand de redactie en allen die hieraan meewerkten.

BOFFEN

Op mijn afscheidsreceptie als voorzitter van de Dorpsvereniging Westebroek werd ik verrast doordat ik benoemd werd tot erelid. Tevens werd ik verrast door een wel uitzonderlijke aanbieding van het Gemeentebestuur. Zij hebben namelijk besloten een “Jaap Westerdiep lezing” in te stellen. Tweejaarlijks worden mensen uitgenodigd een lezing voor te leggen aan een jury. De lezingen moeten gaan over de cultuur historie van de Gemeente Hoogezand-Sappemeer. De uitverkozen lezing wordt om de twee jaar in september gehouden en tevens in druk uitgebracht. Aan mij de eer om de eerste lezing in september a.s. te houden. Voor mij is het instellen van deze lezing een grote eer en ik ben het Gemeentebestuur dan ook zeer erkentelijk.

Ik wens u zeer veel leesplezier met dit nummer van “Pluustergoud”

Maartenshoukster Verloot

Naar aanleiding van onze oproep in Pluustergoud 32 of iemand de melodie kende bij de tekst Maartenshoukster Verloot kwamen er 2 reacties. De eerste van Abram Blaak, die er geen sukkelo van kon maken en de tweede van onze voorzitter Jaap Westerdiep, die het lied zelf heeft gezongen met zijn toneelclub Violaeria tijdens Watervloot 1 en ook verantwoordelijk is voor de tekst.

OPROEP

Jaap Westerdiep

Goorecht Plus bestaat uit de Gemeenten Haren, Hoogezand-Sappemeer en Slochteren. Deze 3 gemeenten hebben samen met de Provincie Groningen een subsidiemogelijkheid ingesteld om samenwerking te bevorderen tussen culturele verenigingen in de 3 gemeenten. Als Historische Verenigingen in deze 3 gemeenten zijn we samengekomen en hebben ons afgevraagd of het mogelijk is in een gezamenlijk project naar buiten te treden. Wij denken aan het samenstellen van een boekwerkje waarin diverse onderwerpen worden beschreven die in de drie gemeenten nog zichtbaar zijn en die een relatie hebben met de vervening. De bedoeling is dat iedere geïnteresseerde dit boekwerkje kan verkrijgen en daarmee een auto-, fiets- of wandelroute kan maken. Het boekje moet informatie verstrekken over allerlei landschapselementen en/of gebouwen. Om het beheersbaar te houden hebben wij ervoor gekozen dat iedere Historische Vereniging zal trachten historische informatie te verzamelen over veenborgen, landschappen en waterbeheersing/waterwegen.

Onze Historische Vereniging zoekt nu leden die tijd en zin hebben om zich te verdiepen in één van deze thema's. Wij vragen dringend om uw medewerking.

Rectificatie

Nel de Boer-Feitsma

Op bladzijde 27 van Pluustergoud nummer 32 staat als bouwjaar van de koepelkerk 1655-1657, dit moet zijn 1653-1655.

Op de kerk is een plaatje te vinden waar het goed op staat. De kerk is in 1655 in gebruik genomen.

Oproep vanuit de Monumentencommissie

Janneke Hessing

In de Monumentencommissie is onlangs gesproken over de 'zwarte wegen' in onze gemeente. Er zijn nog zogenaamde zwarte wegen; de weg langs de romp van de molen in Borgercompagnie is er een voorbeeld van.

Om te voorkomen dat in elk geval de kennis over de zwarte wegen verdwijnt is de vraag gesteld of enkele leden van onze vereniging in een groepje of apart daar onderzoek naar willen doen. Wat is er nog bekend, welke wegen zijn er nu nog, wanneer zijn ze ontstaan, welke functie hadden zwarte wegen enz.

Ik roep leden op om hetgeen zij over 'zwarte wegen' weten aan mij te melden. Het zou mooi zijn als enkele leden hier nader onderzoek naar willen doen. Als we met zo'n onderzoek een beeld krijgen van deze historische wegen kan de informatie wellicht door de gemeente planologisch worden vastgelegd.

Ik denk dat het een leuk onderzoek kan worden, dat ook voor onze leden – via een artikel in Pluustergoud - interessant is.

Ik wacht op de eerste ...

FOXHOLSTER GEHEIM AGENT IN DE TWEEDE WERELDOORLOG

Melle Vos en Daan Hulsebos

Inleiding

Velen van de lezers die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog zullen ongetwijfeld gehoord hebben van het Englandspiel. Geheime agenten (allen Nederlanders) werden vanuit Londen gedropt in Nederland onder andere met als opdracht het verzet te stimuleren, activiteiten tegen de Duitsers te ontplooiën en verbindingen tussen het bezette Nederland en de regering in ballingschap in Londen tot stand te brengen.

In het onderstaande verhaal wordt u duidelijk hoe zich dit alles heeft afgespeeld en wat uiteindelijk het tragische lot van het overgrote deel van de agenten is geweest.

De reden dat wij dit publiceren is echter vooral dat – zoals helaas slechts in kleine kring bekend is – een geboren en getogen Foxholster, Evert Radema, een uitermate belangrijke rol in dit spionage- en verzetsverhaal heeft gespeeld.

Dit verhaal is dan ook naast een belangrijk stuk Nederlandse geschiedenis het levensverhaal van Evert Radema, die op 6 september 1944 op afschuwelijke wijze door de nazi's in het concentratiekamp Mauthausen werd vermoord.

Levensloop Evert Radema

Evert wordt geboren op 7 augustus 1903 te Foxhol en woonde met zijn ouders aan de Foxholster Hoofdweg (B46) de huidige Gerrit Imbosstraat. Zijn vader was Rutger Radema en zijn moeder, Peitje Drijfholt, verder bestond het gezin nog uit Beno (1895), Aaltje (1897), Grietje (1900), Jakob (1901) en Fokko (1909). Vader Rutger Radema was timmerman, maar ook binnenschipper en verbleef dus regelmatig op zijn schip.

De familie Radema verhuist omstreeks 1910 naar de Foxholster Hoofdweg P90 en vervolgens naar P14. Ze woonden vanaf 1 mei 1916 aan de Meerweg (P108), de huidige Klaas Nieboerweg en daarna woonden ze nog een tijdlang aan boord van hun schip dat als adres had Foxhol P162a. Evert heeft zijn lagerschooltijd doorgebracht op de school in Foxhol.

In april 1918 verhuist Evert naar Sappemeer en woont hij een tijdlang aan de Zuiderstraat 83, zijn beroep is dan barbiersleerling. Kennelijk was hij in die periode in de kost (en in de leer) bij een barbier die op dat adres gevestigd was. Op 6 maart 1919 trekt hij weer in bij zijn ouders aan de Foxholster Hoofdweg P90.

Vanaf 1921 bevindt Evert zich waarschijnlijk weer aan boord van het schip van zijn ouders, nog steeds met als adres Foxhol P162a. In het bevolkingsregister wordt als zijn beroep binnenschipper vermeld.

Ouders van Evert

Tussen 15 oktober 1926 en 5 oktober 1927 staat Evert ingeschreven op het adres Barendzstraat 46II in Amsterdam. Dat was de periode dat hij, op kosten van de rederij de Maatschappij Nederland, aan de zeevaartschool aldaar een opleiding tot marconist heeft gevolgd. Uit die tijd stammen ansichtkaarten die hij aan de familie in Foxhol zond waaruit blijkt dat hij, kennelijk in het kader van die studie, in 1926 reizen heeft gemaakt, met de s.s. Jason, naar onder andere Lagos in West-Afrika.

Na voltooiing van zijn opleiding komt hij terug bij zijn ouders waarna hij op 8 december 1927 trouwt met Frederika Annechina Olthof, geboren op 21 september 1908 in Kropswolde, als dochter van Geert Olthof en Trijntje Rubingh. Geert Olthof was van beroep caféhouder.

In februari 1928 vertrekken Evert en Frederika naar Amsterdam, waar ze gaan wonen in de Bruggiusstraat. Op 14 mei 1928 wordt aldaar hun dochter Peitje geboren.

Waarschijnlijk heeft Evert toen ook een tijdlang gevaren als marconist op één van de schepen van de Maatschappij Nederland.

Kennelijk was het niet mogelijk op dat moment een vaste aanstelling als marconist te krijgen want op 4 december 1928 verhuist het gezin alweer vanuit Amsterdam terug en wel naar Kropswolde en worden ze ingeschreven op het adres S11 (Woldweg 28, nu Woldweg 80, thans Wok Palace, vroeger café De Groene Weide). Zij wonen dan in bij de ouders van Frederika die daar gemeld café exploiteren.

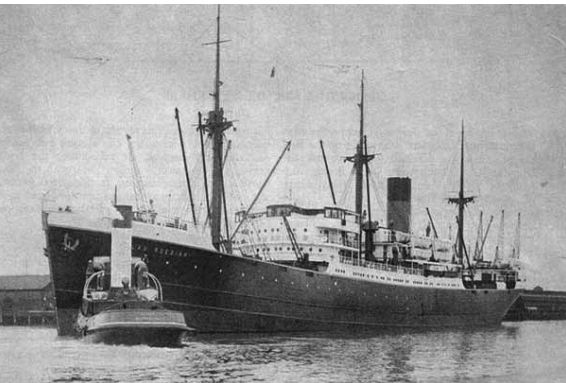
Op 3 april 1929 verhuizen ze naar Kolham waar op 15 augustus 1929 zoon Geert wordt geboren. Op 13 mei 1930 verhuizen ze naar de Foxholster Hoofdweg 53. Hier blijven ze tot 1 mei 1932 waarna ze verhuizen naar de Foxholster Hoofdweg 4 waar ze tot 7 februari 1933 wonen. In deze periode oefent Evert onder andere het beroep van brugwachter uit en wel op de brug die vroeger was gelegen voor café Berg (De Koele) in Foxhol.

In 1933 vertrekken ze (weer) naar Amsterdam waarschijnlijk omdat Evert opnieuw als marconist voor de Maatschappij Nederland gaat varen en nu wel in dienst van die rederij kan treden. In het licht van zijn latere werkzaamheden als agent/marconist is het aardig om hier te vermelden dat Evert (als zoveel andere Nederlanders overigens toen) in de dertiger jaren ten teken dat hij pacifist was een speldje voorstellende een gebroken geweeetje op zijn revers droeg. Zijn oomzegger Hendrik Bentum herinnert zich nog goed dat daarover ferm werd gediscussieerd in familiekring.

In de crisisjaren dertig heeft Evert niet altijd een schip gehad. Vele schepen werden namelijk voor kortere of langere tijd opgelegd. Bepaalde perioden voer hij maar, zoals blijkt uit zijn brieven naar de familie in Foxhol, was hij ook nu en dan zonder schip. Hij werkte in die perioden in dienst bij de Maatschappij Nederland in de havendienst of had een uitkering uit, zoals hij schrijft, “de bondskas”.

Uit de vele brieven en Ansichtkaarten die hij zond aan de familie in Foxhol blijkt dat hij in ieder geval gedurende de jaren 1937 en 1938 (wellicht doorlopende tot in 1939) als marconist voer aan boord van de s.s. Leersum. Op die reizen werden onder andere Brazilië en Argentinië aangedaan maar stuurde hij ook een kaart uit de havenplaats Archangelsk in de Sovjet-Unie.

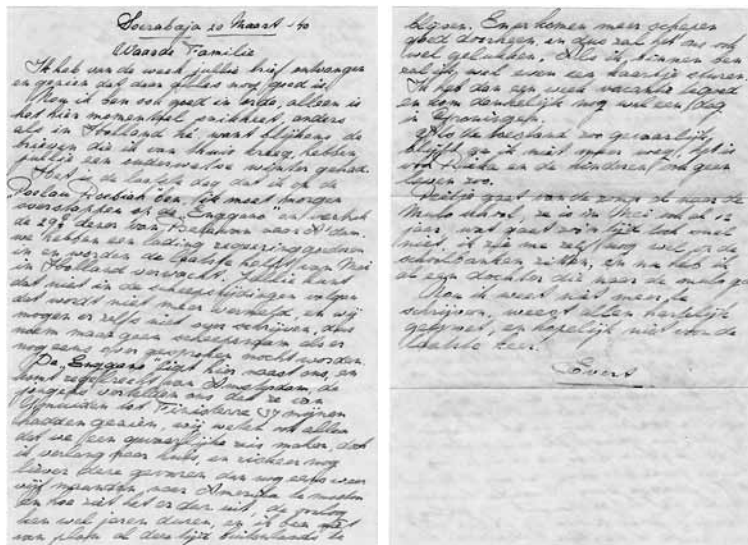

m.s. Poelau Roebiah

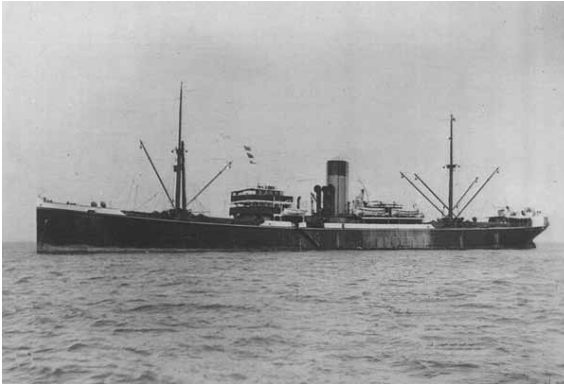
In de loop van 1939 lag de m.s. Poelau Roebiah ter reparatie in dok in Amsterdam. Waarschijnlijk is dat Evert in dit droogdok van de Maatschappij Nederland was tewerkgesteld en dat hij, toen het schip weer kon uitvaren, werd aangewezen om als marconist aan te monteren. Weigeren was moeilijk omdat hij dan werkloos zou kunnen worden. De eerste reis van het schip ging, nadat het uit het dok was gekomen, in augustus 1939 naar Hamburg en Bremen. Uit Hamburg zond Evert een Ansichtkaart van de “Weltberühmte Reeperbahn” aan zijn familie. Ook een brief (gedateerd 30 augustus 1939) werd in Foxhol ontvangen waarin hij aangaf dat in Duitsland op dat

moment een uitermate gespannen sfeer heerste (niet onlogisch natuurlijk zo vlak voor de inval in Polen op 1 september 1939 wat de Tweede Wereldoorlog tot gevolg had).

In dezelfde brief schreef hij dat hij direct weer vertrok, nu naar Indië, en dat de verwachting was dat hij 30 november weer terug zou zijn in Amsterdam. Eind 1939 vertrok hij op dit schip

opnieuw. Uit de correspondentie met de familie blijkt verder dat hij op 10 januari 1940 aankwam in New York (USA) en vervolgens op 27 januari 1940 wederom naar Nederlands-Indië vertrok waar de Poelau Roebiah (via een tussenstop in Zuid-Amerika) op 15 maart 1940 arriveerde. Uit een brief aan de familie blijkt dat hij eigenlijk zo

s.s. Enggano

snel mogelijk weer terug wilde naar Nederland en daarom monsterte hij direct aan op de s.s. Enggano die op 20 maart 1940 vertrok naar Nederland. Dit schip was op volle zee toen de oorlog uitbrak. Zoals vrijwel alle Nederlandse koopvaardij schepen die buitengaats waren kreeg men, per regeringstelegram, de opdracht door te varen naar Engeland.

Niet bekend is of hij vanuit Engeland nog een tijdlang op de Enggano heeft gevaren. Dat schip was namelijk één van de schepen die met enige regel-

maat tussen Engeland en Nederlands-Indië een lijndienst onderhielden totdat de Japanners eind 1941 in de oorlog kwamen en vervolgens de aanval op Nederlands-Indië openden. De laatste keer dat de Enggano vanuit Engeland vertrok was op 29 september 1941.

Evert Radema was toen in elk geval al niet meer aan boord omdat hij, nadat hij was gemobiliseerd, ingedeeld was bij de troepen die, met een troepenschip, naar Nederland-Indië zouden vertrekken. Waarom dat niet doorging is niet bekend maar op een bepaald moment (we nemen aan in de loop van 1941) werd hij gevraagd om een opleiding als agent te volgen. Dat had natuurlijk alles te maken met het feit dat hij een zeer ervaren marconist was.

Zowel de Poelau Roebiah (op 6 juli 1943 werd het schip door een Duitse onderzeeboot t.w. de U759, enige mijlen ten oosten van Jamaica, getorpedeerd) als de Enggano (op 1 maart 1941, tijdens de strijd in Indië door vliegtuigbommen, op 270 mijl ten zuiden van Tjilatjap tot zinken gebracht), gingen tijdens de oorlog verloren.

Een weg via het strand:

De bekende Engelandvaarder Erik Hazelhoff Roelfsema (bij de lezer waarschijnlijk beter bekend als de "Soldaat van Oranje" uit de gelijknamige film uit 1977 met Rutger Hauer in de hoofdrol) was in juli 1941, als bemanningslid van het Zwitserse koopvaardij schip St. Cergue, samen met Peter Tazelaar en Bob van der Stok in Engeland aangekomen. Na de gebruikelijke veiligheidsonderzoeken zochten Hazelhoff Roelfsema en van der Stok contact met de Engelse en Nederlandse geheime diensten. Zij betoogden daarbij dat het mogelijk moest zijn om 's nachts met een klein bootje geheime agenten op het Scheveningse strand af te zetten. Het hoofd van de Nederlandse Centrale Inlichtingendienst – die bij het uitzenden van agenten samenwerkte met de Dutch Section van de SOE, één van de Engelse geheime diensten – zag niets in het plan en weigerde iedere hulp. Bob van der Stok was uiteindelijk de tegenwerking beu en nam dienst bij de luchtmacht waar hij een zeer belangrijke oorlogsvlieger werd. Hazelhoff Roelfsema zette echter door en zocht contact met Nederlandse sectie van MI-6 (een andere Engelse geheime dienst) en besloten werd de zaak, geheel buiten de officiële Nederlandse instanties en de met hen samenwerkende SOE om, op te zetten. Via generaal Francois van 't Sant, het vroegere hoofd van de CID en de persoonlijke secretaris van Koningin Wilhelmina, werd de koningin op de hoogte gesteld en zij juichte de plannen toe.

Na het vertrek van Van der Stok trok Hazelhoff Roelfsema een andere medewerker aan, Chris Krediet, de zoon van een Wassenaarse huisarts.

Minister-president P.S. Gerbrandy aanvaardde voor de te ondernemen operaties de staatkundige verantwoordelijkheid en stelde de nodige gelden beschikbaar.

De plannen werden verder uitgewerkt en daarbij werd tevens aangegeven dat niet alleen agenten (met hun marconisten) op de kust zouden worden afgezet maar dat ook belangrijke Nederlandse functionarissen (politici en anderen) op verzoek van de Koningin mee terug zouden kunnen worden genomen.

Begonnen werd met oefenen op de Engelse kust. Kort gezegd kwam het er op neer dat dwars door de Duitse mijnevelden een snelle motortorpedoboot tot dicht bij de Nederlandse kust gebracht zou worden. Op enkele honderden meters afstand van het strand zou dan een roeiboort buiten boord gezet worden waarmee men naar het strand zou gaan.

Peter Tazelaar zou als eerste op het Scheveningse strand worden afgezet en na een aantal mislukkingen had dit in de nacht van 22 op 23 november 1941 succes. Tazelaar zou namelijk als contactpersoon fungeren voor de te arriveren agenten en de naar Engeland te vertrekken personen.

Voor de begeleiding van de operaties van de groep Hazelhoff Roelfsema waren eerder door MI-6 twee marconisten gedropt: Terlaak wiens zender bij de landing onherstelbaar was beschadigd en Van der Reyden die, op 9 december 1941, bij Scheveningen door Hazelhoff Roelfsema aan de kust gezet, zijn koffertje met daarin de zender had zien wegspelen.

Nadat het een aantal keren, door allerlei omstandigheden, misging met het aan land zetten en ophalen van personen en de Duitsers bovendien ontdekt hadden (waarschijnlijk door verraad) dat dat geprobeerd werd, werden die pogingen ook gestaakt. Een aantal mensen, waaronder dr. Wiardi Beckman, reserveofficier en vooraanstaand SDAP-er en Frans Goedhart, oprichter van het illegale blad het Parool, waren intussen ook gearresteerd terwijl ze in Scheveningen in afwachting waren op vertrek naar Engeland. Wiardi Beckman kwam om in een concentratiekamp, Goedhart wist uit gevangenschap te ontsnappen, dook diep onder en hervatte zijn illegale werk. Tijdens één van die mislukte afhaalacties lukte het Hazelhoff Roelfsema zelfs om aan land te komen en in Engels marine-uniform door Scheveningen te lopen. De scène uit de film Soldaat van Oranje die dit uitbeeldt is volstrekt conform de werkelijkheid.

Peter Tazelaar wist, nadat hij eerst in Scheveningen aangehouden was door de Duitsers maar door tussenkomst van de later doodgeschoten verzetsman Broer Moonen – inspecteur van politie – werd vrijgelaten, via Frankrijk, Spanje en Portugal in april 1942 naar Engeland terug te keren.

Hoe het Engandspiel ontstond:

In november 1941 werden intussen door de Dutch Section van de SOE de eerste agenten (Thijs Taconis en zijn marconist Huub Lauwers, journalist van beroep) gedropt bij Almelo. Zij bouwden een organisatie op waarin echter helaas een Nederlander die voor de Duitsers werkte (de V-man Ridderhof) infiltreerde. De Duitsers lieten Taconis en Lauwers voorlopig ongemoeid en bleven nauwkeurig, op afstand en via de verrader Ridderhof, het zenderverkeer volgen.

Zoals hiervoor aangegeven waren de MI-6 marconisten Terlaak en Van der Reyden niet in staat om te zenden.

Zij werden op een bepaald moment – door toevallig op een verkeerde plek te zijn – gearresteerd en de Duitsers probeerden via Terlaak een spel op te zetten. Terlaak liet echter na – zoals zijn instructies waren bij arrestatie – om afgesproken fouten (de zgn security-checks) in zijn eerste telegram, via een Duitse zender, op te nemen. De Dutch Section van MI-6 begreep direct dat hij zich in arrest bevond en antwoordde niet. Dit spel was dus direct al in de kiem gesmoord. Van der Reyden werd overigens zo geïntimideerd door de ondervragingen dat hij alles wat hij wist aan de Duitsers vertelde wat weer nieuwe arrestaties opleverde.

Op 6 maart werd besloten, door Majoor Hermann Giskes van de Abwehr en SD-commandant Joseph Schreieder die samen tot het einde de leiding hadden van het Englandspiel, om Lauwers te arresteren, drie dagen later werd Taconis in Arnhem gearresteerd. Op 12 maart 1942 zond Lauwers 3 gecodeerde telegrammen met daarin de met hem afgesproken security checks. Die onregelmatigheid werd aan de Dutch Section van de SOE gerapporteerd. Er werd echter geredeneerd dat dit onvoldoende reden was om aan te nemen dat Lauwers zich in Duitse handen bevond en men besloot het contact met hem voort te zetten.

Deze ene kapitale blunder was het begin van het Englandspiel.

De agenten die via deze lijn werden aangekondigd en gedropt zouden vanaf nu, vroeg of laat – meestal zelfs direct al bij landing – in handen van de Duitsers vallen. Ook werden er vele containers met materiaal gedropt.

Evert Radema arriveert:

Intussen had de groep Hazelhoff Roelfsema niet stilgezeten. Nadat geconstateerd was dat het afzetten van agenten op de Scheveningse kust teveel problemen met zich meebracht werd besloten om, zodra de winter iets minder bar werd, er toch weer mee door te gaan.

Het afzetpunt werd verlegd van Scheveningen naar Katwijk.

Na een maand van intensieve training werden in de nacht van 22 op 23 februari 1942 twee nieuwe agenten in Katwijk aan land gezet namelijk jhr. mr. Ernst de Jonge en zijn marconist Evert Radema. Via dezelfde weg zouden nog 3 agenten worden afgezet.

Ernst de Jonge, geboren op 1 mei 1917 te Batavia, had gestudeerd in Leiden (alwaar hij preses was geweest van het Leidse Studentencorps en dus studiegenoot van Hazelhoff Roelfsema) en was werkzaam bij de BPM op Curaçao toen de oorlog uitbrak. Hij werd gemobiliseerd als reserve-eerste luitenant van de veldartillerie en vertrok vervolgens naar Engeland waar hij werd opgeleid tot geheim agent.

In dit verband is belangrijk om te weten dat de komst van de Jonge en Radema plaatsvond voordat de Duitsers Lauwers van de SOE hadden gearresteerd en het Englandspiel een aanvang nam. Ook later is overigens via de geïnfilterde zenders geen melding gemaakt van hun komst. Hazelhoff Roelfsema maakte van de landing in zijn rapport de volgende aantekening:

“Op 23 februari om 16.00 uur vertrokken uit Felixstowe EHR, Ernst en Evert a/b MGB 320, kapitein: Hall. Zee: kalm... Om 11.45 uur werd Katwijk bereikt en voor anker gegaan... Om 03.50 uur werd een aanvang gemaakt met landingsactie... om 04.20 uur gingen EHR, Ernst en Evert aan land, honderd meter bezuiden de boulevard... Behalve hun eigen zendapparaat werden de twee extra zendapparaten door hen meegenomen... Zij vertrokken landinwaarts en kwamen reeds de volgende dag in de ether.”

zat, bewegen naar Engeland te komen, zij moesten inlichtingen inwinnen op economisch gebied en zij moesten militaire spionage bedrijven. Kennelijk was bij MI-6 niet bekend dat 5 dagen eerder door de SOE een agent, George Dessing, was gedropt bij Ermelo met eveneens de opdracht contact te zoeken met Vorrink.

De dropping van Dessing vond plaats voordat Lauwers werd gearresteerd en het spel begon. Dat was de redding van Dessing want hij wist later terug te keren naar Engeland en deed daar maar liefst 1½ jaar over.

Overigens weigerde Vorrink om naar Engeland te vertrekken omdat hij vond dat zijn taak in Nederland lag. Door verraad waarbij de hier later nog te noemen beruchte V-man Anton van der Waals betrokken was, zou ook hij later worden opgepakt en langdurig in een concentratiekamp worden opgesloten.

In het verslag van Hazelhoff Roelfsema is sprake van twee extra zendapparaten. Één daarvan was bestemd voor Terlaak die, zoals gezegd zijn zender was kwijtgeraakt, en die ondergedoken zat bij dr. Krediet, aan de Zijdedeweg in Wassenaar, de vader van Chris Krediet. Dat apparaat kon echter niet afgeleverd worden omdat zowel Terlaak als dr. Krediet intussen waren gearresteerd. Opnieuw werd geprobeerd om – nu in Noordwijk – personen naar Engeland te laten vertrekken. In opdracht van MI-6 huurde eind maart 1942 De Jonge dicht bij de boulevard een huis dat als contactadres zou moeten fungeren. De gehele maand april 1942 gingen via Evert Radema (die zijn zender in Amsterdam ondergebracht had) telegrammen over en weer, maar het werd 10 of 11 mei voordat de Jonge – via de zender van Evert Radema – bericht ontving dat er in de nacht van 11 op 12 mei opnieuw zou worden geprobeerd een afhaaloperatie plaats te laten vinden. Op de avond van 11 mei begonnen zich op het contactadres aan de Rembrandtweg in Noordwijk een aantal personen waaronder Ernst de Jonge te verzamelen. Evert Radema was uit voorzorg ergens in de buurt ondergebracht. Hij had als taak een succesvolle operatie direct te melden via zijn zender. Hazelhoff Roelfsema had van tevoren al weinig vertrouwen in de operatie. De voorbereiding was slordig en door toedoen van een eigenwijze commandant van de MGB werd er veel te laat vertrokken vanuit Engeland zodat men ook te laat bij Noordwijk arriveerde. Bovendien lag de MGB te ver uit de kust.

Er werd toch een poging ondernomen de kust te bereiken met de roeiboort met daarin Hazelhoff Roelfsema en de Engelse luitenant ter zee Bob Goodfellow. Toen men nog maar halverwege was gingen zoeklichten, die aan de kust geplaatst waren, aan en begon kustgeschut te vuren. Men was gedwongen om te keren en slechts ternauwernood kwam men weer aan boord. Het kostte de MGB de grootste moeite om de uitgevaren Duitse oorlogsbotten te ontlopen. Een andere MGB die mee was gevaren werd door de Duitsers vernietigd.

Na deze mislukking werden de pogingen om via het strand mensen in Nederland aan land te zetten danwel anderen naar Engeland te laten vertrekken definitief opgegeven.

Erik Hazelhoff Roelfsema nam vervolgens als piloot dienst bij de RAF en keerde na de oorlog, zwaar gedecoreerd – hij ontving onder andere de Militaire Willemsorde –, terug in Nederland als één van de twee adjudanten van Koningin Wilhelmina. De andere adjudant was Peter Tazelaar. De Jonge, Radema en hun begeleiders werden niet ontdekt en konden zonder problemen Noordwijk verlaten.

paar Bolle-van Regteren Altena, wonende aan de Stationsstraat te Pijnacker, onderdak aan talloze illegale werkers en agenten. Ook Evert Radema verbleef, met zijn zender, onregelmatig op dit adres.

Een groep van maar liefst 13 personen wilde op 18 mei 1942 vanuit IJmuiden ontsnappen met een vissersboot. Deze groep stond onder leiding van de havenmeester Kortland en werd, door toedoen van de Nederlander Anton van der Waals – de slimste en dus gevaarlijkste V-man in dienst van de Duitsers – verraden.

Kortland en Ernst de Jonge hadden met elkaar contact gekregen via de heer van Driel van Wageningen, die in Rotterdam in een flatgebouw aan het Ungerplein woonde.

Ernst de Jonge en Evert Radema hadden ook hier vaak een uitstekende schuilplaats van waaruit ze hun werk deden.

Uit de verhoren van een verzetsman, die via het contact met één van de SOE-agenten was gearresteerd, bleek van het bestaan van een zekere Driel aan het Ungerplein. Van der Waals ging een praatje maken met de conciërge van het flatgebouw en kwam te weten dat een heer die voldeed aan de beschrijving van Ernst de Jonge daar regelmatig verbleef. Er werd een inval gedaan en Ernst de Jonge, die juist door de verzetsman Leen Pot naar een veiliger onderduikadres zou worden gebracht, werd gearresteerd. Ook Pot en Althoff, de contactpersonen tussen Ernst de Jonge en Koos Vorrink, werden toen overmeesterd. Pot wist vervolgens op spectaculaire wijze te ontsnappen vanuit het SD-kantoor aan het Binnenhof in Den Haag en ging verder met zijn verzetswerk. Later wist hij via Frankrijk en Spanje Engeland te bereiken.

De andere agenten, waaronder Felix Ort en Jan Emmer, die door Hazelhoff Roelfsema aan land waren gezet in Katwijk, vielen daarna ook in Duitse handen, Evert Radema bleef nog op vrije voeten maar werd een week later, op de 29e mei 1942, gearresteerd op een adres aan de Vondelstraat in Amsterdam. Ook is bekend, uit een kranteninterview van zijn echtgenote, dat Radema, in strijd met de aan hem gegeven strikte orders, in de tijd nadat hij aan land was gezet, nu en dan bij zijn vrouw en kinderen thuis heeft verbleven.

De Duitsers probeerden via Evert Radema een spel op touw te zetten. Op 6 juni ging het eerste codetelegram de lucht in. Evert had zijn security-check niet afgegeven en MI-6 constateerde dat onmiddellijk. Er werd niet geantwoord en dit spel mislukte al voordat het begonnen was. Uit de teruggevonden verslagen van de verhoren blijkt dat men dat ook wel verwacht had want Evert Radema was in het geheel niet onder de indruk

Englandspiel

Evert Radema, die in het vijfde deel van het boekwerk 'Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog' regelmatig wordt genoemd, was een van de eerste deelnemers aan het Englandspiel.

„Zelf heb ik dat jarenlang niet geweten. Toen de oorlog uitbrak zat mijn man als marconist op een schip in Engeland. Ze konden niet meer terug naar Nederland. Ik weet dat hij in Engeland op het punt stond om naar Indië uitgezonden te worden, maar vlak daarvoor vroegen ze hem of hij voor de Inlichtingendienst wilde werken. Hij ging akkoord en pas veel later heeft hij me dat gezegd. Ik zei tegen hem: „Hoe kon je dat nou toch doen?” Maar hij zei: „Je doet wat voor je vaderland”. Bovendien was hij fel op het fascisme.

„In 1942 werd hij vanuit Engeland in Nederland gedropt. Wat er allemaal precies is gebeurd weet ik niet, maar er schijnt verraad in het spel te zijn gekomen. Op de opgegeven onderduikadressen kon Evert niet terecht. Toen is hij maar naar ons huis in Amsterdam gegaan, ondanks dat he hem verboden was, contact met ons op te nemen. In Amsterdam heeft hij als seiner gewerkt. Op een gegeven moment echter kreeg hij geen contact meer met Engeland. Wel kreeg hij bericht dat hij naar Engeland moest terugkeren. Hij deed dat en vertrok naar een contractadres aan de Vondelstraat, waar hij zich moest verzamelen. Dat was de laatste keer dat ik hem zag. Tot na de oorlog heb ik altijd gedacht dat het hem gelukt was naar Engeland te komen. Maar achteraf bleek dat hij in de Vondelstraat is gearresteerd. Via een kamp in Noord-Brabant zijn ze overgebracht naar Mauthausen waar ze na korte tijd zijn doodgeschoten. Toen de oorlog was afgelopen, wist ik nog steeds niet beter dan dat Evert veilig in Engeland zat. Op een dag echter kreeg ik een brief van het ministerie van Oorlog. Er stond in dat mijn man in Mauthausen was gefusilleerd. Aanvankelijk wilde ik dat niet geloven. Ik had nog hoop. Maar dat werd steeds minder. Later kreeg ik nog een periode waarin ik me niet op straat durfde te vertonen. Ik was bang dat de mensen me zouden vragen: wanneer komt je man thuis?” aldus mevrouw Radema.

Lange tijd heeft de familie niet geweten waar de in Hoogezand geboren Evert Radema begraven lag. Vele jaren later meldde zich een Joegoslaaf die de plaats aanwees waar hij de as had begraven. In Mauthausen. „Zo'n acht jaar geleden ben ik naar het kamp toegevoerd. Je wilt toch eens de laatste eer bewijzen. Maar ik heb er praktisch niks in me kunnen opnemen. Ik was helemaal verward. De beruchte Dodentrap heb ik ook niet gezien. Ik kon het niet verwerken en aanzien. Het was een heel rare ervaring”.

gekomen van het gebruikelijke verhaal dat aan de gearresteerde agenten werd opgehangen namelijk dat men was verraden vanuit Londen. In tegenstelling tot anderen werd zijn houding zelfs als zeer flink omschreven.

Het Englandspiel gaat door:

Via de zender van Lauwers ging intussen het spel door. Wanhopig probeerde hij SOE te waarschuwen door op 28 maart 1942 zelfs eens de letters C.A.U.G.H.T. (GEVANGEN) in één van zijn telegrammen op te nemen. Toen bleek dat vanuit Engeland daar niet op gereageerd werd nam hij zelfs, half mei 1942, in één bericht drie keer dit woord op. De Britten bleven echter agenten sturen die bij aankomst vrijwel allemaal onmiddellijk door de Duitsers werden gearresteerd. De zender van Lauwers bleef tot oktober 1942 in de lucht. Via nieuwe zenders werden afwisselend spieren opgezet en op een bepaald moment waren er zelfs 6 lijnen tegelijk operationeel. Duitse marconisten bedienden de zenders.

Het gaat hier te ver om aan te geven wat er in het kader van het verdere verloop van het Englandspiel allemaal heeft plaatsgevonden (nepacties van de Duitsers, dropping van materiaal, contacten van illegalen met verraders – waaronder vele door de uiterst gevaarlijke Van der Waals – die via Engeland geautoriseerd werden enz. enz).

In maart 1943 vierden de Duitsers zelfs het eenjarige bestaan van het spel met een intiem feestje. Vanaf mei 1943 zond SOE geen agenten meer uit (niet omdat men het spel doorkreeg maar omdat men vond dat er voldoende agenten in bezet gebied actief waren), materiaal bleef men echter wel afwerpen.

Alle gevangen genomen agenten, ook die van MI-6 waaronder Evert Radema, werden opgesloten in de gebouwen van het Grootseminarie in Haaren in Noord-Brabant die daarvoor speciaal waren gevorderd.

De agenten Pieter Dourlein en John Bernard Ubbink ontsnapten op 29 augustus 1943 uit Haaren en wisten, onder de meest moeilijke omstandigheden, op 20 november 1943 Zwitserland te bereiken. Zij vertelden hun verhaal aan de militair attaché in Zwitserland, generaal van Tricht, die onmiddellijk Londen inlichtte.

Het hoofd van de SOE geloofde het verhaal echter niet en men was zelfs van plan het drop-pen van nieuwe agenten te hervatten. Gelukkig waren de Nederlandse autoriteiten in Londen eindelijk wel overtuigd en die actie werd door hen afgelast. Uit een door Ubbink na de oorlog geschreven verslag, in het bezit van de schrijvers van dit artikel, blijkt op welke schandelijke wijze Dourlein en Ubbink, nadat zij vanuit Zwitserland weer onder de meest moeilijke omstandigheden Engeland hadden bereikt, door met name de Engelse autoriteiten werden behandeld. Zij werden zelfs een tijdlang in een gevangenis opgesloten omdat ze als Duitse spionnen werden aangemerkt. Pas na de invasie van 6 juni 1944 in Normandië worden ze vrijgelaten, maar vervolgens ook door de Nederlandse autoriteiten in Londen volledig aan hun lot overgelaten. Eerst jaren na de oorlog werden ze uiteindelijk gerehabiliteerd. De behandeling van deze twee moedige mannen is een uitermate zwarte bladzijde in de geschiedenis van de Nederlandse geheime diensten.

Uit telegrammen die de Duitsers bij de arrestatie van een agent die door een geheel nieuwe Nederlandse geheime dienst, de BI (Bureau Inlichtingen) – die onder leiding stond van de uit Nederland aangekomen beroepsmilitair kapitein J.M. Somer –, was uitgezonden in handen viel bleek hen dat Londen eindelijk op de hoogte was van het geheim van het Englandspiel.

De BI had namelijk hun medewerkers op 22 november 1943 verboden contact te hebben met SOE-agenten omdat die dienst geheel geïnfiltrerd was door de Duitsers.

Op door de Duitsers gezonden telegrammen werd niet of nauwelijks meer gereageerd en op 1 april 1944 werd aan Londen een honend telegram verzonden waaruit kon worden opgemaakt dat de Duitsers een einde maakten aan het Englandspiel.

Als het spel is afgelopen blijkt pas hoeveel goederen – en mensen – de Engelsen in handen van de Duitsers hebben gespeeld. In totaal hebben de Duitsers 500.000 stuks munitie, 12 vliegtuigen, 15.000 kilo springstof, 5000 pistolen, 3000 machinepistolen, 2000 handgranaten, 300 machinegeweren en 75 zenders in handen gekregen.

Het lot van de agenten:

In de nacht van 22 op 23 november 1943 ontsnapten wederom agenten uit Haaren, nu Van der Giessen, Van Rietschoten en Wegner.

Zij werden na lange omzwervingen verraden en uiteindelijk teruggebracht naar Haaren.

Van der Giessen en Van Rietschoten werden vervolgens in de omgeving van Haaren door leden van Sicherheitspolizei op 10 juni 1944 “op de vlucht” neergeschoten.

Eind november 1943 waren de nog in Haaren aanwezige agenten, met uitzondering van Lauwers, Jordaan, van der Reijden en Terlaak, overgebracht naar het Huis van Bewaring in Assen. Dat gebeurde gemaskerd (zij mochten elkaar niet zien).

De enige vrouw in het gezelschap Trix Terwindt – voormalig stewardess bij de KLM – werd uiteindelijk overgebracht naar het vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, later naar Mauthausen, en overleefde de oorlog.

Hetzelfde gold voor Lauwers en Van der Reijden die beiden in Sachenhausen terecht kwamen. Jordaan stierf in Mauthausen en Terlaak werd in april 1944 aan de groep in Assen toegevoegd.

Door met name de Abwehr was aan de agenten toegezegd dat zij gespaard zouden blijven. Toen echter de Abwehr, die door Hitler als een steeds meer onbetrouwbare dienst werd aangemerkt, in de lente van 1944 werd opgeheven en haar commandant Admiraal Canaris in een concentratiekamp werd opgesloten – waar hij later als betrokken bij de voorbereidingen van de aanslag op Hitler werd opgehangen – was het lot van de Englandspielagenten bezegeld. Zij kwamen te vallen onder het uit oktober 1942 daterende zgn. Kommandobefehl van Hitler: een bevel om de leden van Britse Commando-eenheden maar ook de Britse gedropte agenten, vielen zij in Duitse handen, “tot de laatste man af te maken”.

Op rechtstreeks bevel van Himmler werden in april 1944 eenenvijftig agenten (vijftig plus Terlaak die, zoals gezegd, daaraan werd toegevoegd) naar het Duitse tuchthuis in Rawitsch (Silezië) overgebracht.

Elf hunner zijn nadien vanuit dit tuchthuis op een onbekende plaats en een onbekend tijdstip ter dood gebracht of overleden. Aangezien vaststaat dat verscheidene geheime agenten van de French Section van SOE, allen in Rawitsch opgesloten, begin september 1944 om het leven gebracht zijn in het concentratiekamp Gross-Rosen, is het waarschijnlijk dat deze elf eveneens daar vermoord zijn. Ernst de Jonge was één van hen.

De overgebleven veertig agenten, waaronder Evert Radema, werden, samen met zes Britse officieren en één Amerikaanse officier, op 5 september 1944 het concentratiekamp Mauthausen, gelegen aan de Donau in Oostenrijk, binnengevoerd.

Kaalgeknipt en met vodden aan, maar zonder schoenen, zelfs zonder plankjes, werden zij vervolgens in de cellen van de kampgevangenis, de Bunker, opgesloten. Men gaf hun niets te eten of te drinken. De volgende ochtend, 6 september, moesten zij zich als aparte groep voor de Schreïbstube opstellen. Hier kregen zij (Ordnung muss sein) hun kampnummer opgegeven, dat evenwel niet op de kleding, zoals gebruikelijk, werd aangebracht maar met kopieerpotlood op hun borst werd geschreven, “opdat men jullie herkent”, zei de Lagerkommandant “voor het geval jullie nog eens zin krijgt, naar beneden te springen, deze keer in de Wienergraben” – dat was de steengroeve met de “trap” van honderdzesentachtig treden.

Concentratiekamp Mauthausen

Onder toezicht van een beruchte SS-er en een niet minder beruchte Kapo (dat waren medegevangenen, meestal een beroepsmisdadigers) werden de zevenenveertig gevangenen om half een 's middags aan het werk gezet. Op blote voeten en in looppas moesten zij onder geschreeuw en ranselen zware granietblokken van onder uit de groeve naar boven sjouwen. Wie niet meer voortkon, kreeg de raad zich te pletter te werpen. Sommigen werden doodgeslagen, anderen maakten een einde aan hun lijden door in de richting van de wachtposten te lopen die hen neerschoten, één werd afgemaakt nadat hij getracht had, het granietblok dat hij torste, op het hoofd van een SS-er te laten neerkomen. 's Avonds waren er negentien doden, waaronder zo blijkt uit de registers van het kamp, Evert Radema die 41 jaar werd.

De overlevenden werden weer in de Bunker opgesloten. Hoeveel doden er de volgende dag, 7 september, in en bij de steengroeve vielen, is niet bekend; vaststaat evenwel dat de enkelen die aan het einde van de tweede dag nog leefden, voor een aantal SS-bewakers werden opgesteld die hen doodschoten.

Nadat de agenten waren vermoord zijn de lichamen gecremeerd. Bij het crematorium waren een aantal andere gevangenen bezig met grondwerk. Deze hebben – uit respect voor de verschrikkingen die de agenten hebben moeten doorstaan – met gevaar voor eigen leven de bak met as verzameld en begraven.

In 1968 is op deze plaats op de grond een gedenkplaat onthuld met daarbij aan de muur een plaat met de namen van de 47 vermoorde agenten (39 Nederlanders, 6 Britten en 1 Amerikaan).

In september 1982 is door een aantal oud-gevangenen en nabestaanden een initiatief ontwikkeld om te komen tot de oprichting van een Nederlands monument in Mauthausen. Het duurde echter nog tot de oprichting van de Stichting Vriendenkring Mauthausen voordat het initiatief werd omgezet in de totstandkoming van en opdracht aan de beeldende kunstenaar Appie Drielsma.

Op 9 mei 1985 werd het monument onthuld.

De namen van de bijna 1500 omgebrachte personen met de Nederlandse nationaliteit, waaronder de namen van de 39 agenten, staan vermeld op bronzen platen die zijn aangebracht aan de binnenzijde van de verticale kolommen.

Naschrift:

In vele publicaties na de oorlog is gesuggereerd dat in plaats dat de Duitsers een spel hebben opgezet met de Engelse geheime diensten, de Engelsen dat juist met de Duitsers hebben gedaan om die in de waan te brengen dat de invasie in Nederland zou plaatsvinden. Pieter Hans Hoets, zelf agent tijdens de oorlog, heeft aan deze theorie in 1990 zelfs een compleet boek gewijd waarbij hij constateerde dat de Nederlandse agenten zijn opgeofferd voor D-day.

De conclusie van de onderzoeker Jo Wolters is dat de onderzoeken die tot nu toe naar het Englandspiel zijn verricht, onvolledig zijn geweest. Wolters heeft vastgesteld dat SOE Dutch inderdaad knullig heeft geopereerd maar dat dit heeft kunnen gebeuren doordat in de hogere regionen van de Britse geheime dienst een ander spel werd gespeeld. SOE Dutch is dom gehouden omdat de Britten de Duitsers wilden laten geloven dat zij een contra-spionage spel speelden. De Engelsen zouden doelbewust zijn doorgestaan met het sturen van agenten en goederen opdat de Duitsers handenwrijvend op de hoogte zouden blijven van de Engelse plannen

Prof. Dr. Lou de Jong is tot zijn dood bij zijn standpunt gebleven dat het Englandspiel veroorzaakt is door een reeks van blunders en fouten van Engelse kant. Hij wees de theorie van Wolters stellig van de hand.

NIOD-directeur Blom heeft tenslotte onder andere het volgende gezegd: “Tot nu toe is het eigenlijk altijd bij speculaties gebleven. Wolters heeft me overtuigd dat het heel plausibel is dat

de Britten het spel dat de Duitsers speelden verdubbelden en informatie in de handen van de Duitsers hebben gespeeld waarvan de Duitsers zouden denken dat het betrouwbare informatie was. SOE Dutch is hierover door de Engelsen heel bewust in onwetendheid gelaten.” Dat is dus een heel andere conclusie dan de conclusies van de Parlementaire Enquêtecommissie van na de oorlog en van Prof. De Jong.

Hoe dit alles ook zij: Het Englandspiel en de daaraan verwante operaties zijn geschiedenis en worden door ons dan als zodanig beschreven. Wij trekken in elk geval geen conclusies. Jaarlijks wordt er op 4 mei 's middags om 15.00 uur een herdenking gehouden bij het monument voor alle slachtoffers van het Englandspiel aan de Hogeweg (van Stolpark) te Den Haag.

Er zijn daarnaast verschillende monumenten opgericht ter nagedachtenis van individuele agenten van het Englandspiel. Zo is er een monument op het terrein van de Nederlandse ambassade in Pretoria in Zuid-Afrika waarop de namen van de 3 Nederlandse agenten, die vanuit dat land dienst hebben genomen, zijn vermeld. Voor Han Jordaan staat een monument in Haaksbergen, de naam van Joseph Bukkens wordt vermeld op een gedenkplaat bij zijn oude HBS in Vlissingen en de agenten Jan Jacob van Rietschoten en Aat van der Giessen worden in Haaren, op de plaats waar ze zijn vermoord, blijvend herdacht. Deze opsomming is ongetwijfeld niet compleet.

Wij zijn ervan overtuigd dat het voor de nabestaanden van Evert Radema, waarvan sommigen woonachtig zijn in onze gemeente, ongetwijfeld een grote voldoening zou geven als ook, op enigerlei wijze, in de gemeente Hoogezand-Sappemeer herinnerd zou worden aan zijn nagedachtenis. Deze geboren en getogen Foxholster gaf immers zijn leven voor zijn vaderland. Initiatieven in die richting kunnen dan ook op onze warme ondersteuning en medewerking rekenen.

Bronnen:

Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog,

Prof. dr. Lou de Jong, deel 5 en 9

Soldaat van Oranje 1940-1945, Erik Hazelhoff Roelfsema

Englandspiel onmaskert, Pieter Hans Hoets

De website van de stichting de vrienden van Mauthausen

Interviews op 18 maart en 18 mei 2011 met de heer

Hendrik Bentum te Foxhol, oomzegger van Evert

Radema

De website van de stichting SOE (Stichting onderzoek Englandspiel),

De website Geschiedenis 24

De Nederlandse Koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog, de delen 1 en 2,

K.W.L. Bezemer

De zaak Antonius van der Waals, Frank Visser

OVER JEUDEN EN OVER JOB MAAIER IN T BIEZUNDER

Henk Puister

Op n stroalende veurjoarsmirreg, stoef veur Dodenherdenken, wil k wat waiten over jeuden in Hogezaand – Sapmeer. k Goa op struun. In d' aachtthiende aiw vonden d'eerste jeuden heur stee in ons gemainte. Om en bie 1836 kregen zai n aigen begroafplekke aan Kniepsloane in Kolham. Mainsten van heur huilen zok dounde mit vaihandel, stroathandel en aander takken van handel. Enkeld n klaain dail van heur overleefde d'oorlog.

k Heur mien moeke weer proaten, mit n stim woarin d'bewondern dulek deurklinkt, over d' kloare koppen van veule jeuden. En over heur biezunder gevuil veur humor. Bennie Wolf, t jonkie dij bie mien moe in klazze zat, was zo'n loos kind. Hai is op transport zet en nooit weerkomen.

Den schut mie de lezen in t zin van Han Meijer. Mit mien ploatsgenoten Ems Niekus en Frens Jonker bin k körtsleden noar n zoal in t Mertinizaikenhuus west om dizze Han Meijer, van veur in de vatteg, vertellen te heuren over Twijde Wereldoorlog. Man pruit hail bevlogen over d' ainegste jeuden tiedens d'oorlogsjoaren in Beem (Bedum). Jozef en Regina Meijer binnen heur noamen. Baaident binnen vergast (Han, gain familie, woont nou in heur huus).

In de pauze kwam k mit aine aan de proat dij t haar over tiepies jeudse achternoamen. Zol Meijer ook zo'n noam wezen? Jaap Meijer uut Winschoot ken ik, of main ik n beetje te kennen, deur zien slim verdainstelk dichtwaark. As nöchtern, aankomend dichtertje in de schimmege wereld van de poëzie was k wies mit d'opbeurende woorden van Jaap Meijer (De bekinde journalist – en pergrammoamoaker Ischa was zien zeun).

Tiedens Nationoale Gedichtendag, op 31 jannewoarie 2008, mog ik wat poëzie van Jaap Meijer heuren loaten en k mog wat van dizze kundege man zulf vertellen bie boukhaandel Goder Walter in Stad. Hai genoot bekinhdheid onder zien schrieversnoam 'Saul van Messel'.

Mien tekst heb k wat inkört en bewaarkt:

Jakob Meijer – geboren op aachtthien november van t joar 1912 in Winschoot as zeun van Samuel Meijer en Martha Krammer. Hai is overleden in 1993.

Saul van Messel is n dichter dij in slim waaineg woorden n wereld aan emootsies oproupen kin. Zeerte van dichter wordst zo dulek gewoar, dat blifst t zeuren vuilen. Op t gebied van poëzie vind k hom n boaskerel. Zien waark heb k in kaaste stoan en aalgedureg krieg k n bundel van plaanke en goa der in lezen. Goud dichtwaark leest vannijs en aal mor weer vannijs en ieder bod kikst der aans tegenaan en komen aander beelden noar boven tou. Saul van Messel zien dichtkunst is wizze gain lichte kost en hai het vervaast nooit n moal pènne pakt om n riemsel op pepier te zetten mit bedoulen zokzulf of zien leesders ais haartelk aan t lagen te moaken. As k humor tegenkom bie hom den hangt der n zoere vlije overhèn of t is as gaal zo bitter. Meschain het hai t aigen gemoud der veur evenpies mit verlözzen kind van n vlintertje swoareghaid. As k t boukwaark 'Cursus Gronings 1988/'89' der op noasloag den staat bie les vieve, schreven deur Gré van der Veen: Dr. Jaap Meijer/ Saul van Messel: 't Is mien oerold geleuf dat jeudendom nooit van d'wereld verswinden zel.'

Van mainste dichters wil k hail n't waiten van heur persoonlek leven, mor bie Saul van Messel blief k groaven en groaven. Wat veur kind was hai? Tou wat veur gezin kwam hai uut?

Jakob was jongste van drij kinder. Zien baaide zusters binnen, net as zien moeke, in Twijde Wereldoorlog ofvoerd en nait weerommekomen. Hai was stoapelwies mit zien grootmoeke en bewoarde heur in n versie van negen woorden. Vaar regels van drij woorden elk:

“Antiek” / Veenkelonies
*hail heur boudeltje
achter dure roamm
opoe huift zok
nait meer schoamm*

Wat opvaalt aan van Messel zien poëzie binnen de voak schaarbe tegenstellens. Jakob Meijer het n strenge jeudse opvouden had. Sunterkloas, Sunt Meerten en old - en nij wuien bevobbeld nait vierd. Zien pa kwam uut tied dou Jakob n jonkie van tien joar was. Meester van Gelder, jeudse godsdainstleroar, was de man dij der veur zörgd het dat Jakob n studiebeurs kreeg. As daank het Jakob n gedicht veur hom moakt.

Jaap Meijer was n begoafd leerling op rabbijnenschoule in Amsterdam. Over dij tied onderstoand gedicht:

kammeroad (t woord ‘gaazn’ betaikent: ‘veurzanger’)
*noast mekander joarn laank
zitnd op zulde seminariumbaank
wuir e gaazn op ’t hoogezand – sapmeer
veur d’eerste keer
dag bennie behr*

*oet deevmter woarhin e dou gong
ston hai as rabbi gaauw op sprong
noar westerbörk/doar zag k hom weer
veur de leste keer
dag bennie behr*

Jaap Meijer was leroar aan t jeuds lyceum. Aine van zien leerlingen was Anne Frank. In 1940 is Jakob traauwd mit Liesje Voet. Feberwoarie ’44 is hai ofvoerd noar Bergen Belsen. Doarveur was hai gevaangene in ‘Durchgangslager’ Westerbörk. Jakob en Liesje hebben oorlog overleefd mit heur twijbaaident. Mor bevrijd het hai zok nooit vuuld. Vrouger luit hom gain memint mit vree.

Aan Saul van Messel drug k in tidschrift ‘Toal en Taiken’ ooit t volgend gedichie op:

1940 – 1945
*Jeud kwam weer
geft gain klacht
mor t gaat der heer
nog elke nacht*

In Saul van Messel zien gedichten komen veul Jiddische woorden veur en as der gain vertoalen bie staait, binnen zai doarom stoer te volgen.

Uut zien bundel: 'Ongeneesek':

Bekinde
doe poëzie
wat waistoe aignlielik van mie
meer as genogt
haar k docht

koksioanse buurvrauw

immegie veldkamp
mommelkemouer
rokstoe nog
zo staark

-hoann binn te duur
veur t vouer –
ales is gods
waark –

k heur die nog
biebelse tolk:
jeudn binn
t olle volk

k zai nog goud
hou doe die bogst:
- daanke heer
veur wastoe brogst -

in memoriam matris
as klaain gedicht
veuraan in mien gedichtenboek
doar staaist doe moeke
mit dien schuddeldouk

Infermoatsie veur dizze tekst komt uut "Cursus Gronings 1988/89", soamensteld deur schriefster Gré van der Veen uut Veendam. Op 16 feberwoarie 1988 en op 28 maai van t aigenste joar het Gré n gesprek hebben magd mit Jaap Meijer/Saul van Messel in zien woonplaatse Heemstede.

Herinneringen aan de oorlogstijd 1940 - 1945

Frits Kruse

Wij woonden in de oorlog aan de Beukemastraat in Hoogezand. Mijn vader werkte bij W.A. Scholten's aardappelmeelfabrieken in Foxhol.

Het was mijn vader opgevallen dat er bij de Foxholsterbrug omstreeks 1943/1944 lange tijd een Duits tweewielig voertuig stond. Een éénspanwagentje met twee hoge wielen, een laadbakje, een afsluitbare achterbak en een rem, met een gebroken disselboom. Zo'n wagentje die in de bergen wel gebruikt werd door boeren. Door het mankement was dit wagentje niet meer bruikbaar voor het gebruik met een paard.

Mijn vader attendeerde mij op dit wagentje en zei: Als ik jou was, ging ik naar de Duitse officieren in villa Overwater en ging vragen of je het wagentje mag hebben. Jij leert Duits op school dus kun je dit mooi in de praktijk brengen" (Hij had vroeger zelf ook Duits geleerd op de Franse school in Sappemeer). Ik was toen een jaar of 13 of 14 en ging naar de U.L.O. in Hoogezand waar wij Duits leerden van juffrouw Drechsel.

De Duitse officieren wilden het wagentje eerst zien voordat zij hierover konden beslissen. Ik ben toen naar Foxhol gelopen en met het wagentje terug naar villa Overwater. Zij waren gelukkig vriendelijk voor mij, want ik mocht het wagentje houden. Vanaf dat moment was de kar van mij.

Ik heb er veel plezier mee beleefd. Eerst de rem eraf gesloopt, zo'n zwaar draaigeval met houten klossen achter de wielen, en er van alles mee gedaan.

Op een keer ben ik met de kar gaan lopen van Hoogezand naar Zuidbroek, naar mijn Opa en Opoe, vervolgens naar Drieborg, naar oom Haarm en tante Anna om daar op het land erwten te zoeken bij de boer waar mijn oom werkte. Een paar dagen later ging ik met de kar en een paar spint grauwe erwten (kapucijners) rijker lopende naar huis via dezelfde route. Mijn moeder blij. Als je jong bent, durf je en kun je veel.

Zoals gezegd bij de bevrijding van Hoogezand – Sappemeer in 1945 was ik 14 jaar en zoals gememoreerd werkte mijn vader toen bij W.A. Scholten aardappelmeel fabrieken te Foxhol. Op een dag kwam mijn vader thuis met conservenblikken met groenten en vlees, in die tijd zeer kostbaar voedsel. Bij de Foxholsterbrug lag nl. een groot schip (geen binnenvaart, geen rijnaak maar er iets tussenin) die werd geplunderd door burgers. Dit schip zat aanvankelijk barstens vol met voedingsmiddelen. Hoewel wij nooit honger hebben gehad in de oorlog was het eten wel schaars.

Pa moest na zijn werk (nachtdienst) naar bed en ik werd op pad gestuurd om te kijken wat er nog te halen viel. Helaas waren er alleen nog conservenblikken met de (toen) minder geliefde groenten, zoals doperwtjes, over. Door de massa mensen die hun portie wilden halen werd er ruw met de conserven hoeveelheid omgesprongen waardoor er ook veel gedeukte restanten overbleven. Mijn fietstassen werden evenwel gevuld. En moeder weer blij.

Station Westerbroek

Wim Mensinga

Aan het einde van de Ernergieweg richting Westerbroek ziet men een vrij woest gebied. Hier stond aan de noordkant van de spoorlijn die in 1868 geopend is de halte van Westerbroek. Even meer de kant op van Groningen stond de spoorwoning van de halte chef Smits en een wachterswoning. De wachterswoning was van het standaard type. Een dergelijke woning staat tegenwoordig ook nog in Waterhuizen. De halte Westerbroek is waarschijnlijk per spoor aangekomen en in delen in elkaar gezet. De eenvoudige halte met wachtruimte is in 1914 geopend. Dit was net na de periode dat het traject dubbelsporig werd. De halte had ook een telegraafverbinding. Het heeft ook veel weg van de oude halte van Martenshoek.

Op de foto de halte met de stationschef

De wachterswoning die naast de halte stond had een blauw vlak op de muur met het nummer 78 er op, zo kon de machinist altijd zien waar hij was. De nummers liepen richting Nieuweschans in cijfers naar boven. De reistijd tussen Kropswolde en Westerbroek was 7 minuten. De heer Jan Kooi woonde in de jaren vijftig, zestig in de wachters woning. De heer Kooi vertelt: “We woonden daar best eenzaam. Er was ook een overweg naast de woning en aan de andere kant van het spoor was een landweg. Deze landweg heeft er nog jaren gelegen. Daar was een diepe plas waar je kon vissen. Die overweg werd alleen door boeren gebruikt.

De overgang is tegenwoordig nog terug te vinden. We kregen water via een tankwagen. We hadden daar geen aansluiting op de waterleiding. Ook hadden we geen stroom. De diesel trein stopte voor het huis en met een slang werd de voorraadput volgetankt. Aan de noordkant van de spoorbaan, dus aan de achterkant van de woning, waren tuinen. Daarna kwam de Stationsweg die schuin naar de scheepswerf aan het Winschoterdiep liep. Toen ik er woonde reden er al allemaal dieseltreinen”. Tot zo ver de heer Kooi.

De halte heeft het waarschijnlijk nooit erg druk gehad want in het jaar 1930 werd hij al weer opgeheven. De halte werd gedemonteerd en werd in Klein Ulsda weer opgebouwd. In de jaren zestig werden aan de noordkant van de oude halte plaats sporen gelegd die naar de glasvezel-fabriek van Silenka liepen. Aan de oostkant ging het spoor zelfs nog verder dan de fabriek. Ook liep er een spoor aan de westkant om de fabriek heen naar het Winschoterdiep. De spoordijk is hier nog te herkennen. Vlak voor het Drentsediep kwam het industrie spoor weer op het traject van Nieuweschans naar Groningen. De spoorbrug werd ook vaak door fietsers en wandelaars gebruikt als sluiproute. Bij de spoorbrug lagen in die tijd veel baggerboten en een woonboot. Van de halte plaats is niks meer te herkennen. Een van de laatste overblijfselen is de oude Stationsweg, zie foto hieronder.

De oude stationsweg naar het spoor

Wachtpost 88

Wim Mensinga

Tussen Sappemeer en Zuidbroek stond wachtpost 88. Een wachtershuis van het standaard type dat ook in Sappemeer, Hoogezand en op diverse andere plekken langs de lijn Groningen - Nieuweschans stond. Wachtpost 88 lag aan de zuidkant van de spoorbaan. Het huisje lag 900 meter ten oosten van het oude zwembad Nero in Sappemeer. De spoorbaan is hier behoorlijk hoog zodat het huisje wat in de diepte lag. Langs de spoorbaan, verder naar het oosten lag een lap grond, tot aan de smalle wijk, dat als tuin werd gebruikt voor het verbouwen van aardappelen en groenten en een klein stukje voor de kinderen als tuintje. De enige huizen in de omtrek stonden ten zuiden van de spoorlijn (Poeltje) en enkele verder naar het noorden bij het oude Winschoterdiep. Hier stond ook de aardappelmeelfabriek Motké in het gebied dat Kraaibos heette. Niet zo ver van het huisje was een overgang, en richting de Poeltjeslaan verder oostwaarts, was een vaste spoorbrug. Het huisje was te bereiken van af het oude Winschoterdiep. Tussen ± 1940 en 1950 woonde daar mevrouw Hillie Wildeveld-Tuizenga als kind met haar ouders, broer en zus. Zij vertelt: *“Ik ben hier opgegroeid en het was er mooi om te wonen. Wij hadden een vrij diepe tuin waar we van alles en nog wat verbouwden. Wij hadden ook dieren: een hond, een schaap, Toi, Toi genaamd, een paar geiten en een ‘zwien op ’t hok.’ Ook een bok met horens die steeds ontsnapte. Mijn vader wou de bok vangen. Hij was ten slotte de baas. Ze kwamen elkaar ‘tegen’ op het grindpad naast het spoor. Mijn vader greep de koe, hè de sik bij de horens en samen rolden ze, langs de berm naar beneden. Zoals altijd, won mijn vader”*. Het verhaal van de heer Snijder uit Zuidbroek over de beschieting van de trein in oorlogstijd kon mevrouw Wildeveld zich nog goed herinneren.

“Ja, ik zie het nog zo voor me hoe mijn vader wilde kijken of er hulp nodig was maar met een rotgang rende hij terug en dook in de onderwal van het spoor weg. Het beschieten van de trein door een vliegtuig was levensgevaarlijk. Ook liepen er in de oorlogstijd dagelijks Duitsers over het spoor te controleren op sabotage. Ook weet ik nog dat, aan het eind van de oorlog, een Duitse soldaat zich heeft overgegeven en zijn uitrusting ergens in een kelder achterliet. Mijn vader had hij gevraagd dit in te leveren”.

“Als kind was ik in de oorlog krantenbezorger. Ik ging een keer met mijn fiets over het spoor waar geen overweg was, maar kwam met mijn fiets vast te zitten doordat de rail tussen het spatbord en de fietsband bleef zitten. Toen ik mijn fiets weer los had was het te laat om verder te gaan. Twee treinen, één uit Zuidbroek en de andere uit Sappemeer, kwamen elkaar daar tegen en ik kon geen kant meer op. Ik ging met fiets en al in de splitbak staan, dit is een bak waar de machinisten of de stoker de kolen uit konden halen als brandstof voor de treinen. De trein uit Zuidbroek gaf mij een klap en mijn fiets werd geraakt door de andere trein. De bestuurder zag kranten rond waaien en stopte. De conducteur heeft mij gevonden en naar de boerderij van Boerland of Nieboer, die vlakbij stond, gedragen. Mijn fiets lag met doorgesneden stuur op de grond. Ik lag op mijn rug en kreeg ‘de boodschap’ mee, een kwartslag te draaien. Ik deed het en strekte mijn benen waardoor ik precies tussen de twee treinen in lag. Terwijl beide treinen langs mij raasden, was dat een bijzonder gezicht en ik zal het nooit vergeten. Mijn fiets-tassen met kranten en bonnenboekjes belandden in het water. Later kwam mijn moeder, ze had alles gezien, de waaiende kranten, de trein die op een niet gebruikelijke plek stilstond en ik die door een ambulance naar het ziekenhuis werd gebracht. Ik was niet zwaar gewond maar kon,

vlak voor het einde van het schooljaar, niet meer naar school. Het heeft een hele tijd geduurd voordat ik beter was”.

Op een vraag of de bonnenboekjes nog boven water zijn gekomen, antwoord mevrouw Wildeveld het volgende:

“Ja, ver in de namiddag ging mijn vader in het doodlopend stukje Winschoterdiep, die onder het spoor doorliep, kijken en er stak nog een klein stukje van de grauwwitte tas met het beige bruine hengsel boven het water uit. Met een ‘bootshaak’ kon mijn vader het naar zich toetrekken en de kranten en bonnen redden. Wat er met de kranten is gebeurd, weet ik niet meer maar de bonnen, die waren natuurlijk belangrijk, hebben we bij de potkachel gedroogd en hebben we dus nog kunnen gebruiken. Ik weet dit nog omdat ik toen in het bed in de kamer lag. Ik was herstellende van de pijn aan mijn heup, waar de trein tegen aan gekomen was en moest een tijdje plat liggen”.

Ja, Wachtpost 88, er is in die tijd veel gebeurd.

Na 1950 werd de woning nog een aantal jaren bewoond o.a. door de heer Broekman.

Op het 50 jarige trouwfeest van haar ouders vertelde Hillie Wildeveld mij, werd later in Hoogezand het volgende lied gezongen

Wachtpost 88

*In Wachtpost achtentachteg
Doar woonden Berend en Pie
Doar vlogen ale doagen
De traainen joe veurbie
Mor dat kon heur nait steuren
Het was een hail mooi huus
In Wachtpost achtentachtig
Doar vuilden zai zuk thuus*

*In Wachtpost achtentachteg
Gruiden wie as kinder op
Mor Wachtpost achtentachteg
Ston sums ook op zien kop
Dat kwam dou deur de oorlog
Dij duurde ook zo laang
In Wachtpost achtentachteg
Waren wie sums ook hail baang*

*Aan d' oorlog kwan ain ènde
Gelokkeg t was veurbie
In Wachtpost achtentachteg
Doar waren wie zo blie
Je kon weer rusteg sloopen
De kelder nait meer in
In Wachtpost achtentachteg*

Was het noar onze zin

*Mor Wachtpost achtentachteg
Is der al laank nait meer
O Wachtpost achtentachteg
Dat dut ons 'n beetje zeer
Joa Wachtpost achtentachteg
Dat klinkt meschain wat roar
Wie mouten nog hail voak denken
Doar aan dat hoes bie 't spoor*

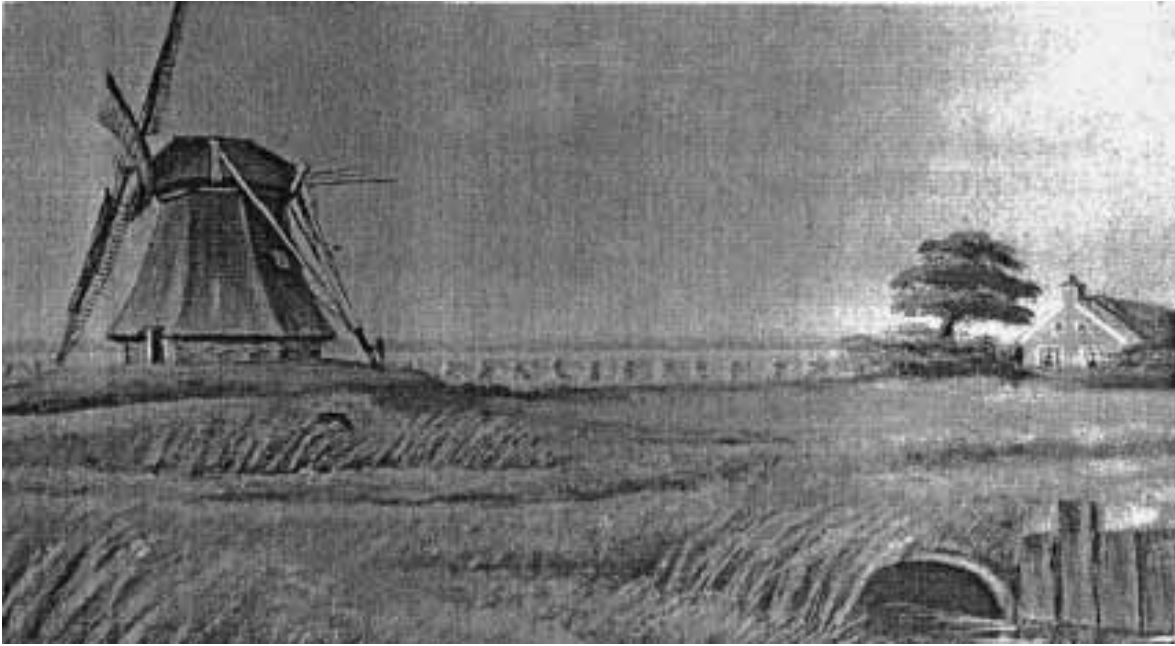
Moakt deur Dicky Hofman Tuizenga (zuster van mevrouw Hillie Wildeveld)
Hebben de kinder zongen op t 50 joarig traauwfeest van pa en moe Tuizenga, aldus mevrouw Wildeveld.

Wachtpost 88 (tekening Wim Mensinga)

BATSHAVEN DEEL 2

Gina van Wijk

Familie Bats: molen, haven, oprichting zeilvereniging

Jan Bats, geboren op 12 januari 1874 in Noorddijk (provincie Groningen) was getrouwd met Geesien Bats-de Wit, geboren op 20 februari 1878 in Hoogezand.

Het echtpaar had negen kinderen. De familie Bats heeft voordat zij aan het Zuidlaardermeer gingen wonen eerst gewoond in Martenshoek. Jan Bats werkte daar als smidsknecht. Tijdens deze periode studeerde hij voor machinist waarvoor hij het diploma behaalde als eerste machinist in het Noorden!

Omdat hij in het bezit was van dit diploma, kreeg hij van het Waterschap Kropswolde een baan als watermolenaar aangeboden. Maar grootvader had bij de scheepswerf Bodewes een goede baan. Hij zag het als watermolenaar niet zo zitten. Na veel aandringen en een goed gesprek met de directie van Bodewes en het bestuur van het Waterschap besloot grootvader het op zijn 46e jaar toch te proberen en daarna is hij 35 jaar lang watermolenaar gebleven.

Watermolen

In Kropswolde stond een watermolen, deze watermolen draaide op gas dat gevormd werd door een kolenvergasser. Met dit gas werd de molen in werking gebracht. Om de molen te bedienen nam het Waterschap een watermolenaar in dienst. Deze woonde vermoedelijk eerst niet bij de molen, maar elders in het dorp Kropswolde. Maar aangezien dit bezwaarlijk was, werd er door

de Kropswolder Buitenpolder bij de molen een molenaarswoning gebouwd. Om deze watermolen in actie te brengen met gas hadden ze een watermolenaar nodig die machine ervaring had. Hiervoor vroegen ze grootvader!

Batsmolen

De geschiedenis van “Batsmolen” is nauw verbonden met de instelling van het Waterschap Kropswolder Buitenpolder. Het initiatief tot de oprichting kwam van een aantal plaatselijke landbouwers en grondbezitters. Bij besluit van de Provinciale Staten van 13 november 1860 werd het Waterschap officieel opgericht. De Kropswolder Buitenpolder was een molenpolder, die volgens de wet op de waterschappen was gereguleerd. Dit betekende dat er een watermolen moest worden gebouwd, die de bemaling van het waterschap regelde. Over het moment waarop de molen – later de “Batsmolen” werd gebouwd spreken literatuur en archief elkaar tegen. In het Groninger molenboek wordt het jaar 1861 genoemd. De kadastrale ligging aanwezig in het gemeente archief geeft aan dat de heer W. R. Reinders in 1862 een weiland, kadastraal bekend in Hoogezand sectie G 355, aan het Waterschap Kropswolder Buitenpolder heeft verkocht. Op dat perceel is omstreeks 1865 een molen gesticht. De watermolen is vermoedelijk tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw in bedrijf geweest. Rond die tijd is de bemaling door een dieselmolenaar overgenomen. De watermolen van Jan Bats te Kropswolde was van de Kropswolder Buitenpolder (groot 627 ha) en de laatste molenaar die de watermolen bediende.

Bijzonderheden van de watermolen

Het type van de molen was achtkantig en de bovenkruier met schroef. Omdat beide roeden erg verwaarloosd waren, werd op 30 mei 1952 een sloop vergunning verleend, waarop in de zomer van 1952 de watermolen werd gesloopt. De molen was voor de sloop verkocht en zodoende moest de hoofdas eruit.

Het was een zeer zware as en moest kapot gebrand worden met een snijbrander. Maar doordat er riet op de kap van de molen zat, was het link werk. Wel had men voorzorgsmaatregelen genomen, maar desondanks is de watermolen afgebrand. De molen is in 1952 afgebroken.

Molenaarswoning

De molenaarswoning was een klein plattelandsboerderijtje met een stookhut. Zomers stond er een grote hooibult achter het boerderijtje.

De molenaarswoning stond midden in de open ruimte een paar honderd meter verderop de watermolen. Aan de ene zijde van de molenaarswoning was een grote moestuin en aan de andere zijde was er allemaal bouwland.

Het molenhuis van de familie Bats. Op de voorgrond staan (van links naar rechts) Dientje en Aaltje Bats (coll. M. van Wijk).

De molenaarswoning bestond uit een voorkamer met twee bedsteden, daarnaast een grote kelder. Wanneer je de voorkamer uitliep, kwam je in een ruimte waar de waterpomp stond, verder nog een zitgedeelte en een bedstee, vervolgens kwam je dan in de schuur.

Boven in de schuur was een grote zolder, met een paar slaappleatsen. Achter de schuur was de koeienstal en de wc.

De molenaarswoning is afgebroken in april 1968, dit vanwege de aanleg van het recreatie gebied Meerwijck.

Batshaven

Aangezien de familie Bats evenals de eerdere molenaarsgezinnen moeilijk van de toelage van het Waterschap kon leven, verdiende Jan Bats als kleine veehouder nog wat bij. In de wintermaanden ging hij ook riet snijden.

Als gevolg van verbetering van arbeidsomstandigheden kregen de mensen meer vrije tijd dan voorheen. In dit klimaat kon zich ook de waterrecreatie ontwikkelen. Hierop inspeland begonnen een aantal landbouwers, die dicht bij het Zuidlaardermeer woonden met het verhuuren van boten. Zo konden zij hun slechte economische positie als (keuter)boeren verbeteren

De eerste die met een dergelijk initiatief begon was de watermolenaar Jan Bats.

*Zeilers op het Zuidlaardermeer
(coll. M. van Wijk)*

De aanwezige natuurlijke geul werd door Jan Bats uitgegraven, zodat er een kleine haven ontstond. Op eigen initiatief begon hij een botenverhuurbedrijf. Hij startte in 1920 met 15 boten. De uitgegraven haven was ongeveer op de plaats waar nu "Klein Scheveningen" is. Zoals al eerder vermeld zijn ze begonnen met 15 boten, met o.a. roeiboten, zeilboten en kano's. Al vroeg in de ochtend kwamen de vissers bij de molenaarswoning aan om aan te geven dat ze gingen vissen. De geul van Jan Bats kreeg de meeste toeloop van boten. Een bootje huren bij de familie Bats was ook niet duur en het was er heel gemoedelijk. De huurprijs van een roeiboot in 1930 bedroeg f 1,25 per uur. Overdag konden de vissers en zeilers wanneer ze dat wilden warme drank (thee of koffie) of frisdrank halen in de boerenschuur. Maar het meest geschonken drankje was "Grimme limonade" (kogelflesje Grimme).

Soms werd er ook wel een borreltje geschonken aan de klanten, wat eigenlijk niet mocht want daar was geen vergunning voor! Grootmoeder bediende er dan en ongetwijfeld zullen de kinderen en kleinkinderen er ook wel iets genuttigd hebben, zonder het te betalen. Het was een hard bestaan. Vroeg opstaan voor de vissers, voor het vee, dat inmiddels was gekocht en natuurlijk het draaiende houden (en onderhouden) van de watermolen bij nat weer. Een aantal jaren ging

zo voorbij met het bedienen van de watermolen en het botenverhuurbedrijf, maar toen zagen ook de andere boeren in de omgeving van het Zuidlaardermeer, dat er brood met het verhuren van boten te verdienen was. H. van der Schuur was de volgende die een haven liet uitgraven aan de rand van het Zuidlaardermeer, in de buurt waar ook grootvader zijn haven had! Er is toen een rechtszitting geweest over de aanleg van de nieuwe haven van de heer van der Schuur. Grootvader heeft dat toen verloren, maar hij heeft het er niet bij laten zitten. Hij is in 1930 begonnen het uitgraven van een nieuwe haven. Met frisse moed en energie is hij daar mee gestart gesteund door zijn vrouw, kinderen, familie en goede vrienden! In april 1968 is de molenaarswoning afgebroken i.v.m. het aanleggen van het recreatie gebied Meerwijck. Vanaf deze tijd had mijn oom het botenverhuurbedrijf, de visserij en de veehouderij gescheiden. In 1971 is mijn oom overleden en is daarmee het botenverhuurbedrijf, de visserij en de veehouderij gestopt bij de Batshaven.

*Batshaven (1950)
(coll. M.van Wijk)*

Batshaven is vanaf 1952 een beschermd gebied. De gemeente wil de natuur zijn gang laten gaan, maar de bebossing en verzanding slaat toe. Hier moet wat aan gebeuren door de gemeente Hoogezand – Sappemeer.

Hopelijk kan men de komende jaren weer genieten van een mooi natuurgebied met flora en fauna bij de Batshaven.

Oprichting Zeilvereniging Zuidlaardermeer in “Bats” molenhuis

De zeilvereniging. “Zuidlaardermeer” is opgericht op 28 juni 1928.

De oprichting vond plaats in de opkamer van het molenhuis van mijn grootouders.

Het molenhuis fungeerde tevens als eerste clubhuis van de zeilvereniging. Volgens het eerste huishoudelijk reglement bedroeg de contributie f 2.50 per jaar.

Het oprichtingsbestuur bestond uit de heren T. Koetse, J. Bodewes en H. van Zomeren. Deze laatste heeft de vereniging ongeveer 40 jaar als penningmeester gediend. Een grote prestatie waarvoor hij terecht een Koninklijke onderscheiding heeft gekregen. Bij de oprichting van de zeilvereniging is ook een huishoudelijk reglement gemaakt. Nu een kostbaar boekje, waaruit ik een aantal opmerkingen in de oorspronkelijke tekst zal aanhalen.

Het eerste gaat over protesteren, waarvan gezegd werd: wanneer men protesteren wil tijdens de vaart moet direct een witte vlag gehesen worden, of een witte lap in het want aangebracht

zichtbaar voor de jury. Verder: men protesteert niet te spoedig en zeker niet als tegenpartij. Men laat echter geen protest na tegen iemand die meent dat de brutalen de halve wereld hebben. Artikel 3 van het zeilreglement: waarin afgesproken wordt over boten, zeilen en ballast werpen. Dat roept nu vraagtekens op! Klasse boten (b.v. B.M.) zeilen volgens klasse voorschrift, alle andere typen boten mogen meevaren en mogen zoveel bemanning of ballast meenemen als ze willen. Het uitwerpen van ballast onderweg is geoorloofd, doch de bemanning mag in aantal blijven als bij de afvaart. Tenslotte nog een mededeling dat de vlag van de vereniging als volgt werd vastgesteld: een groen doek met een witte Z er op. Ieder lid werd verzocht deze vlag op zijn boot te voeren! De eigenaren van de boten meestal, tjotters en kano's maakten in het begin van de twintiger jaren een aarzelend begin met de organisatie van wedstrijden en toertochten. De eerste officiële wedstrijd werd georganiseerd op en neer, naar het Foxholstermeer met enige rondjes om het eiland. De winnaar was de heer Bodewes, de prijsuitreiking vond plaats in café de Koele van de familie Berg. Nu eerst even terug naar de ontwikkeling van de watersport bedrijven. De bedrijven, die aan de Hoogezandster zijde van het meer zijn ontstaan, waren in handen van de gevestigde landbouwers. Zij zagen in de ontwikkeling van de watersport een mogelijkheid om de miserabele perspectieven van de landbouw enigszins te verbeteren. In chronologische volgorde vermeld zijn in dit verband initiatieven ontplooid door de heren Jan Bats, H. van de Schuur, P.Nieboer en R. van der Schuur. De zeilers van het eerste uur waren de heren K. Bats, H. van Zomeren, F. ten Kate, T. Koetse, J. Bodewes en C. Veenma.

De verdere ontwikkeling van de watersport

De heer H. van der Schuur was de grondlegger van het paviljoen "Klein Scheveningen". Hij stichtte in 1932 zijn watersportbedrijf door o.a. de molensloot te verbreden die naar Bats liep en door het graven van een haven. Dit was natuurlijk een streep door de rekening van Jan Bats.

*Watersport op het Zuidlaardermeer
(coll. M.van Wijk)*

Hij kon de verdere uitbouw van zijn bedrijf wel vergeten! Maar desondanks heeft hij later nog een eigen haven laten graven! In diezelfde tijd begon ook de heer P. Nieboer de geulen te verbreden, zodat ook op die locatie meer ligplaatsen voor boten ontstonden. In de winter van 1934 en 1935 groef de heer R. van der Schuur een geheel nieuwe haven door de rietkragen naar open water. Tevens groef hij een dwarshaven en bouwde hij een paviljoen "de Rietzoom". Spoedig daarna verzezen bij de bedrijfjes een aantal botenhuisen, enkele soms met een klein zomerhuis.

Om u een indruk van de omvang van een paviljoen te geven volgen hieronder nog enige cijfers. "Klein Scheveningen" beschikte in 1933 over een huurvloot van 20 roeiboten waarvan de aankoopkosten f 45,- per boot bedroegen inclusief de roeispanen. De Rietzoom" startte met 10 houten roeiboten, spoedig aangevuld met 4 zeilboten. Het bedrijf van de heer Nieboer beschikte over 15 roeiboten. Na de bouw (1932) van paviljoen "Klein Scheveningen" besloot de zeilvereniging hier haar thuishaven te kiezen, mede ten gerieve van de gestaag groeiende zeilvereniging. De opening werd op Pinksteren gevierd ter gelegenheid waarvan er met veel tamtam een zeilwedstrijd werd georganiseerd. Wel dreigde boer en buurman Rijnders een dag voor de opening roet in het eten te gooien door recht op het overpad te betwisten. Met behulp van de zeilvereniging is deze klip vervolgens omzeild, waarna de opening en de zeilwedstrijd een groot succes zijn geworden. Het 10-jarig bestaan van de zeilvereniging werd gevierd in de boerenschuur van de heer H. van der Schuur. De leden van de vereniging waren daarbij zeer actief o.a. door het aanbrengen van muurschilderingen in de schuur, waar het feest werd gehouden. Deze muurschilderingen, waarbij de Sappemeester dorpsschilder en musicus Chris Veenma heeft geholpen, hebben tot de afbraak van de boerderij herinnerd aan dit eerste feest. De toegangswegen naar het meer bestonden uit boerenlanen, met sporen en kuilen maar wanklanken werden er niet gehoord. Er verzezen botenhuisen aan het meer en vooral bij "Klein Scheveningen" was het een gezellige drukte als er wedstrijden waren. Er werd gestart vanaf een houten optrekje "op spoorrails", rechts van de havenuitgang van "Klein Scheveningen". Het dagelijks bestuur bestond uit de heren R. van Iddekinge voorzitter, H. ten Have secretaris en H. van Zomeren penningmeester. Het hoofdberoep van deze watersport ondernemers bleef echter de landbouw. Tot de Tweede Wereldoorlog bleef deze situatie ongewijzigd. Eerst daarna is de grote ontwikkeling van de watersport en de recreatie opgang gekomen

De Tweede Wereldoorlog (1940-1945)

Maar de oorlog brak uit! De jongste zoon van de familie Bats, Lambertus (Bertus) Bats geboren op 25 oktober 1915 in Hoogezand, grootgebracht bij het Zuidlaardermeer hielp zijn vader na schooltijd en later na zijn werk. Bertus was van beroep meubelmaker in Groningen (naam van het bedrijf niet meer bekend) . Bertus was verloofd, (naam van de verloofde niet meer bekend). Op 27 oktober 1942 werd hij te werk gesteld in Quierschild een plaatsje dichtbij Saarbrücken (Duitsland). Ook hier werkte hij als meubelmaker (bij de Fa. Gebr. Graff Gr. Schagtestrasse in Saarbrücken). Bertus verdiende er ongeveer f 30,00 per week mee. Van het geld dat er verdiend werd in Duitsland ging er een kleine bijdrage naar de ouders voor financiële ondersteuning. Tengevolge van een bombardement tijdens zijn werk is hij op 7 oktober 1943 in een Duits ziekenhuis bezweken aan zijn verwondingen. Zijn vader Jan Bats is, nadat zijn zoon was overleden, naar Saarbrücken gereisd om de plaats te bezoeken waar zijn zoon is omgekomen. Daar heeft hij met enkele mannen gesproken die het bombardement overleefd hebben. Jan Bats heeft ervoor gezorgd dat zijn zoon weer thuis is gekomen! Bertus is herbegraven op 19 september 1950 in Kropswolde. Dit was een harde slag voor de familie.

*Bertus Bats (1940)
(coll. M. van Wijk)*

In de Tweede Wereldoorlog kwamen veel dagjesmensen naar het Zuidlaardermeer. Wat veel mensen niet weten is dat er tijdens de oorlogsjaren ook heel wat onderduikers in de omgeving van het

Zuidlaardermeer waren. Ook bij “Batshaven”. Maandenlang kregen ze onderdak en te eten van de familie. Er verzezen steeds meer botenhuizen (woongedeelte met terras erop) en dat allemaal zonder bouwvergunning. Het verenigingswerk en de wedstrijden gingen de eerste oorlogsjaren gewoon door al was het wel uitkijken geblazen. De landwachters waagden zich niet meer naar het meer en schoten af en toe vanaf de Woldweg.

Eenmaal kwamen de Duitsers met twee overvalwagens naar “Klein Scheveningen” om onderduikers bij Vos aan het Drentse diep op te halen. Het was een warme dag en er stond bijna geen wind. De vrouw van de heer J. Niewold leidde de Duitsers af met gebakken aardappelen, terwijl er een onderduiker onder het botenhuisplankier zat. In het paviljoen schonk de heer van der Schuur de Duitsers het laatste bier in. Een klein groepje Duitsers was er namelijk met de heren A.P. Bouma en J. Niewold in hun grote BM'er op uitgetrokken om de onderduikers op te halen bij Vos. Maar waar ze ook terecht kwamen niet bij Vos. Zeilen konden de Duitsers niet! Tot aller opluchting gaven zij de pogingen om recht in de wind te zeilen dan ook maar op. Aan het eind van de oorlog werden de boten gevorderd en werden de verenigings-activiteiten dan ook op last van de bezetter gestaakt. In april 1945 kwam de bevrijding door de Canadezen. De periode direct na de oorlog kenmerkte zich door een grote dadendrang in alle geledingen van onze maatschappij, ook in de watersport en in de zeilvereniging. De BM-klasse bloeide op aan het Zuidlaardermeer met bekende zeilers van “de Bloemert” als de heren Bruining, J. Alsema, de gebroeders J. en H. Hamminga, H. de Vries, J. Drent. Verder trokken de Zuidlaardemeer zeilers de heren A. Smit, R. Doornbos, J. Smit, H. Bonting, G.K. de Vries, gebroeders Schuur, A. de Jonge, J. Venema, H. Bodewes, H. Bruis vaak naar de andere noordelijke meren en naar Friesland, waar de BM-klasse steeds goed aan de start verscheen.

Het wel en wee van de familie Bats na 1945

De jaren gingen voorbij en het ging goed daar bij het Zuidlaardermeer. Maar het gezin was er ook, negen kinderen die allemaal hun aandacht en opvoeding moesten hebben. Zelfs een kleinkind dat geboren werd in 1920, was geen probleem om het groot te brengen! Het was een hecht gezin, ze waren er voor elkaar! Je voelde je er veilig! Wanneer er iets in een gezin van de familie ontbrak, hulp zowel financieel als handkracht dan zorgden de grootouders ervoor dat

het geregeld werd. Na de oorlogsjaren werd de draad door een ieder weer opgepakt! Op 23 maart 1945 vierde mijn grootvader zijn 25-jarig jubileum als watermolenaar van de Kropswolder Buitenpolder. Het feest ging niet ongemerkt voorbij. Talrijk waren dan ook de felicitaties.

In maart 1946 trouwde hun jongste dochter (mijn moeder) en zelf hadden zij hun 50-jarig huwelijk te vieren in oktober 1947. Drie jaar daarna overleed mijn grootmoeder. De jongste zoon Egbert bleef bij het Zuidlaardermeer wonen, ook toen hij getrouwd was. Langzamerhand nam hij de taken van grootvader over. Egbert en zijn vrouw Marie kregen twee dochters (Ida en Geesje). Mijn grootvader Jan Bats is op 89-jarige leeftijd overleden.

*Geesien Bats- de Wit (1947) in de groentetuin
(coll. M. van Wijk)*

Op zondagmiddag op de fiets brachten mijn ouders en ik evenals de andere familieleden vaak een bezoekje aan de familie bij het Zuidlaardermeer. De familie mocht graag naar het Zuidlaardermeer toe gaan! Het was er altijd gezellig en er was altijd wat te doen. Je kon er door de weilanden lopen, waar ik een hekel aan had i.v.m. de loslopende koeien, om even naar het Zuidlaardermeer te gaan. Af en toe stapten we wel eens even in een roeibootje of gingen zomers zwemmen in de haven. Met de verjaardagen van opa, oom Egbert of tante Marie of op Nieuwjaarsdag was de aanwezigheid van de familiekring soms wel eens zo groot dat in de voorkamer planken tussen de stoelen werden gelegd omdat je er anders niet kon zitten! Dat herinner ik mij nog heel goed, evenals de laan naar de boerderij, waar je vooral 's winters wel eens een eind door de modderpoelen moest lopen en je kon dan ook nog een eind in zo'n modderpoel wegzakken!

*Egbert Bats en Marie Bats- Postma (1946)
(coll. M.van Wijk)*

Of wanneer je niet goed uitkeek op de zandweg ging je kopje onder in de molensloot! Het water was toen nog helder en je zag er nog kikkers in de molensloot! Zelf was ik diegene, die toen te water raakte met fiets en al. Maar het was zomer, even bij de familie onder de pomp en weer droge kleren aan van Ida, het leed was gauw weer vergeten! Zomers had de familie het erg druk met naast de watermolen, het botenverhuurbedrijf en de kleine veehouderij. Ook hadden ze een grote groentetuin waar o.a. aardappelen, wortelen en bonen werden verbouwd en daar moest ook het een en ander gebeuren. 's Winters werd er naast al die bedrijvigheid ook riet met de hand gesneden dat dan per boot vervoerd werd. Wanneer er ijs lag op het Zuidlaardermeer werd het per slee vervoerd. Het riet werd in grote bossen gesneden waarvan later kleine bosjes gemaakt werden van ongeveer een lengte van 42 cm. Het riet werd verkocht aan rietdekkers.

Wanneer ik nu over "Batshaven" praat met mijn andere neven en nichten (dat zijn er veel) hebben we zo allemaal onze eigen herinneringen. Maar van een ieder hoor je dat het er gezellig was en je was er altijd welkom! Het zijn goede en mooie herinneringen! Ik zou ze niet willen missen! Van buitenstaanders hoor je wel dat de Bats familie stug en stoer overkwam. Grootvader Jan Bats was een lange en stevige persoon met snor en soms met een wat norse uitdrukking! Maar dat was de buitenkant! Maar in zijn hart was hij de goedheid zelf! Grootmoeder Geessien Bats-de Wit heb ik eigenlijk niet gekend. Ik was 3 jaar toen zij is overleden. Volgens mij, wat ik gehoord heb, was zij ook een lieve vrouw, maar zij liet niet over zich heen lopen. Dat kon ook niet met zo een groot gezin en die drukte om zich heen met het botenverhuurbedrijf enz. Van mijn ouders heb ik altijd veel lovende woorden over hun gehoord.

Overzichtsbeeld van het Zuidlaardermeer van 1920-1988

Om een goed beeld te krijgen van de zeilerij in die dagen is het noodzakelijk dat enig inzicht wordt verschaft in de ecologische situatie op en rondom het Zuidlaardermeer. Omstreeks 1900 bood het Zuidlaardermeer een kale, in onze ogen ook wel een troosteloze indruk. Het wateroppervlak was veel groter dan nu het geval is. Het water liep tot aan de zgn. klufken hogegeand ruggen op de uiteinden waarvan destijds de camping “de Rietzoom” is gevestigd. Verder waren in deze periode de polders nog zeer gebrekkig bedijkt. 's Winters stonden deze polders dan ook herhaaldelijk onder water. In het begin van de twintiger jaren is het polderbeheer in deze regio gemoderniseerd door de plaatsing van windmolens.

*Overzicht Zuidlaardermeer 1969
(coll. M. van Wijk)*

In ons gebied verzezen vier windmolens nl.: bij het Foxholstermeer, in Kropswolde (waar Jan Bats watermolenaar was) bij “De Leine” en in Wolfsbarge. De Kropswolde Buitenpolder was in die dagen nog een echte woestenis, met allerlei moerasplanten, gagel en wilgenhout. Door het ontbreken van de thans zo karakteristieke rietkragen grensden de glooiende landerijen aan het water. Een ongemakkelijke situatie als men bedenkt, dat de belangrijkste aan- en afvoer ook via het water moest geschieden. Vooral in de winter ontstonden er hierdoor grote problemen. De toegangswegen naar de verschillende boerderijen waren meestal in zo'n slechte toestand dat aan- en afvoer via de weg vrijwel was uitgesloten. De boerderijen waren op enige afstand van het meer gelegen, meestal aan de randen van de hogere zandgedeelten. Het betreft hier de boerderijen van de families Jan Bats, H. en R. van der Schuur, Rijnders, A. Sluiter, A. Zuur, P. Nieboer en C. Huttinga. De Woldweg was er in die jaren nog niet, men moest zich behelpen met het Guitpad en het Meerpad, beide zandweggetjes, met zeer gebrekkige vervoersmogelijkheden. De bevoorrading van de boerderijen aan het meer geschiedde daarom hoofdzakelijk d.m.v. zogenaamde platbodems. In het begin van de twintiger jaren zijn een aantal geulen gegraven, terwijl daarnaast door de stroomwerking via de natuurlijke weg een aantal geulen zijn ontstaan. De belangrijkste geulen liepen naar de “Batsmolen”, naar de molen van “De Leine”, naar de fabriek van “de Toekomst” en de geul van de familie Nieboer bij de kruierij. In deze geulen werden de eerste boten gemeerd. De lengte van deze geulen werden groter door de snel groeiende rietkragen waardoor langzamerhand de situatie is ontstaan zoals wij die nu nog kennen.

Verhalen rond het Zuidlaardermeer

Gea en Jan (achternicht en neef van mij) hebben wij de heren geïnterviewd over de tijd die zij doorbrachten bij en op het Zuidlaardermeer.

Allereerst aan het woord de heer De Haan (ten tijde van het interview 86 jaar en wonende te Sappemeer, hij is helaas in 2009 overleden en was oud bestuurslid van de Historische vereniging van Hoogezand-Sappemeer).

Hij ging als kleine jongen (4 jaar oud) samen met zijn vader en later met zijn vriendjes ook wel naar het Zuidlaardermeer. Lopend gingen zij er dan naar toe. Hij woonde toen met zijn ouders in Martenshoek. Lopend met zijn vader over het Guitpad naar het Zuidlaardermeer. Hij kon het zich nog goed herinneren ook hoe het er toen allemaal uitzag. Het Zuidlaardermeer lag toen droog. Je kon zo het meer in gaan lopen alleen in de vaargeul lag toen nog water. De terugreis moest er ook weer worden gelopen, de distelplanten prikten hem aan zijn benen. In 1929 speelde hij met zijn vriendje op het voormalige sportpark te Sappemeer. Het vriendje had wel zin om te gaan zeilen en zo gingen zij dan weer lopend naar het meer over de laan van de heer Hoving door de weilanden en de wrengers.

In die tijd stond er een botenhuis halverwege het pad naar het meer. Het zeil moesten ze halen uit de watermolen en toen op naar de boot. De mast ging omhoog en door het riet naar het water. Je kon toen overal lopen in het meer en ook waren er veel rietpollen. De jongens gingen een eind het meer op, maar het zeil zakte steeds en ze dreven steeds terug naar de rietpollen. De heer Kremer (voormalige kruidenier) kocht op een gegeven moment zelf toen een echte zeilboot en samen met de heer F. ten Kate werd er veel gezeild. De heer Jan Bats had toen alleen de haven, “Klein Scheveningen” was er toen nog niet. Het boerderijtje van de familie van de Schuur was er wel. Een paar jaren later kwam er nog een haven bij, zoals reeds vermeld.

Botenhuis en de watermolen (1929)
(coll. M. van Wijk)

De nieuw gegraven haven kwam ongeveer tegenover het botenhuis.

De heer Bats was toen erg boos en verdrietig zo wist mijnheer De Haan ons te vertellen. In de vakanties overnachtten de jongens wel in het botenhuis.

Eens op een vroege ochtend was er veel gestommel en lawaai en ja hoor daar kwam de visclub aan. Ook gingen de jongens wel eens nachtzeilen, ja dat was zeker wel wat voor de dames. Ook in die tijden waren er zeilwedstrijden. Mijnheer Jan Bats was dan ook van de partij.

Aan het woord de heer Wever (inwoner van Hoogezand)

Rond de gezellige koffietafel samen met zijn vrouw en neef Jan Bats komen de verhalen van vroegere dagen zoals het toen in die tijd was bij de “Batshaven”.

De familie Wever had vroeger een zomerhuisje bij het Zuidlaardermeer, die ze bereikten via de zandlaan naar Bats. Bij de familie van der Schuur mocht je toen niet langs (zij hadden een centerlaantje). In de zomer kon je voorbij de watermolen lopen om zo naar het Zuidlaardermeer

Batsmolen (1930) op de wijk Egbert Bats, daaronder Dientje en Aaltje (coll. M. van Wijk)

te gaan, je hoefde dan niet door al die wengers. Maar zodra het nat was lukte dat niet meer. Bij Bats hadden ze vaste klanten voor het vissen. Voor dag en dauw kwamen de vissers. Je trof elkaar bijna niet, want een paviljoen was er niet. Even een versnapering kopen was er niet bij. De vissers reddden zich zelf bij het Zuidlaardermeer. Elk roeibootje had zijn eigen anker-tje. De stokken en roeispanten werden bewaard in een grote kist bij het Zuidlaardermeer bij de Batshaven. En zo werd het ene verhaal na het andere verteld. Het ging er allemaal gemoedelijk aan toe daar bij Batshaven. Op mijn vraag wat de heer Beukema (eigenaar van Beukema's strokartonfabriek) met het Zuidlaardermeer te doen had, was het antwoord van de heer Wever dat Beukema het recht had om water te onttrekken aan het Zuidlaardemeer voor de strokarton-fabriek. Later toen de sloten gedempt waren werd het water verkregen uit het Foxholstermeer. Ook hebben er toen in die tijd meer huisjes gestaan langs het kanaal. De huisjes waren van de families Gorens en Wortelboer (middenstanders uit de gemeente Hoogezand – Sappemeer). De familie Wortelboer had ook een kano. Nu nog wordt er in "Batshaven" gevist en er zit veel paling in de haven. Ook lopen er veel wezeltjes. Het is een pracht stukje natuur! Het Zuidlaardermeer was vroeger zo schoon dat je de bodem kon zien, je kon het water wel drin-ken! De watervervuiling werd later rechtstreeks in het Zuidlaardermeer geloosd. Vroeger had je geen last van vervuiling Wel lag er een zandbank voor de haven ook bij "de Rietzoom". Om de zoveel jaren werd het dan uitgebaggerd. De "Batshaven" zou nu ook weer uitgebaggerd moeten worden maar het is voorlopig uitgesteld.

Noot redactie:

Beide delen zijn in meer uitgebreide vorm in een boekwerkje verschenen, en voor belangstel-lenden is dit boekwerkje te verkrijgen bij mevrouw Gina van Wijk, tel: 0512-511380

HERINNERINGEN AAN KOOS KERSTHOLT (3)

Melle Vos

In de laatste twee afleveringen van Pluustergoud waren verhalen opgenomen uit het boekje “Mooi Volk” van Koos Kerstholt. In dit boekje wordt verhaald van de jeugd van de schrijver (begin 20e eeuw) die hij deels doorbracht in, zoals hij zelf schrijft, “doar woar ’t Winschoterdaip zok n weg langes boant” en dan bedoeld hij met name Foxhol, Foxham, Maartenshoek en Hoogezand-Sappemeer. Hieronder opnieuw een tweetal van deze verhaaltjes.

Oomkes, de leedaanzegger

Oomkes, met recht ‘Lange Slemiele’ genoemd, had in onze jongensogen iets voornaams, hij was van alles en had er dikwijls een hoge hoed bij op. Hij scheen brandweerman te zijn en klokkenluider, hulpambtenaar, doodbidder, kelner en wat niet al. En hij was de verwekker van een geveugeld woord: ‘Dat zat zo’.

In zijn functie van leedaanzegger had hij in zijn district ambtshalve ook een aantal verlokkelijke bouwsels te bezoeken met de aanduiding ‘vergunning’ aan de gevel, plus een serie etablissementen, in de volksmond ‘stillen’ geheten. Deze ‘kegelbroeders’ stonden allen op Oomkes klantenlijst. Het waren ‘broeders’ die schijnbaar de noodlotstijdning nauwelijks te boven kwamen en gretig de gelegenheid aangrepen (‘gedeelde smart is immers halve smart’) samen met Oomkes de resterende ‘smart’ acuut weg te spoelen. Zodat Oomkes halverwege zijn route finaal zijn memorie kwijt bleek te zijn en een ogenblikje in een vensterbank ging zitten prakizeren: ‘wie of dr nu toch eigenlijk weer dood was’.

Hij kwam er niet uit en toch wilde en zou hij zijn lijstje afwerken. Hij stapte resoluut en waardig de manufacturenwinkel van Everhard Ruden binnen en dreunde een soort abacadabra op van zoiets als: “Eh... de familie laat bekend maken het overlijden van... chgrrhhen... Hurre hurre... Wat n stök goud hebben ie ja in de winkel zitten, kerel, wat n stök goud!”
“Wat zeg ie Oomkes? Wel was dr dood?”

Waarop Oomkes het nu nog bij velen bekende antwoord lanceerde: “Kom nou! Ie zollen nait waiten wel of dr dood is? Poe, poe! Nou moar eh, t is in odder heur, dag heur”, en weg was Oomkes, om bij de volgende klant bekend te maken het overlijden van “mmvrrr”, en dan snel over te gaan op minder sombere onderwerpen. Nu eens dat hij ’t weer niet vertrouwde omdat de ‘rook omdele slagt’, dan weer ‘dat r nog nooit zoveul törfschepen in daip legen hebben’ en zo meer. Niemand vergat natuurlijk na te vragen wie er overleden was, want ze hadden het even niet verstaan. Maar telkens maakte Oomkes er zich met een Jantje-van-Leiden vanaf: “Kom, kom, ie zollen nait waiten wel of dr dood is?”

Gelukkig stond hij eindelijk voor het laatste adres op zijn klantenlijst: het huis van burgemeester Van Royen, hoek Winschoter- en Kieldiep. Hij beklom de hardstenen stoep, trok in sleur aan de zware koperen belring, en ging nog ’s voor ’t laatst met de rug tegen de teakhouten deur geleund, zwaar en intens staan nadenken wie of nou toch wel ‘ad patres’ mocht wezen. Plotseling trok het daghitje van de burgemeester de deur open, en Oomkes, in zijn volle waar-

digheid, plus de hoge hoed, tuimelde de deftige marmeren gang in voor de voeten van het hevig verschrikte maagdje. De eerlijk verontwaardigde Oomkes krabbelde overeind, pakte zijn hoge hoed en zei woest tegen het nog steeds verbaasde wicht: “Nou je mie zo gemain in de gange smieten, verrek ik het kört en bondeg om te zeggen wel of dr dood is”. En met een smak trok hij de deur achter zich dicht.

Stoere Woorden

Het trekken van de schepen was niet alleen werk van mannen, ook de vrouwen deden dit zware werk, Ik zie ze nog ‘in de liene’ lopen, zwaar voorovergebogen, haast met de neus op de grond, Dat alles mocht niet verhinderen dat ze, als ze elkaar passeerden, naar elkaars gezondheid en ‘welstand’ informeerden. Het volgende dialogetje speelde zich toen af.:

“Hou ist met joen zeun”

“Oh hail best, dij lopt met melk deur Amerikoa”

Nee, da’s joen Hinderk, ik main Geert”

“Geert?”, snotterde ze. “Geert? Schai mie dr over uut, die snötjong zit in de gevangenis”

“Wat zeg ie, in de gevangenis? Het e stolen? Nee toch....?”

“Och nee mens, veul slimmer”

“Nog slimmer, wat din?”

“Zeden delicatessen”

BRIEF AAN WILLEM III

betreffende slecht functioneren van de Burgemeester van Hoogezand en zijn reactie daarop

Jaap Westerdiep

Onderstaande brief werd geschreven namens enkele inwoners van de toenmalige gemeente Hoogezand aan Koning Willem III in juli 1849. Het betreft een klacht over de hoge kosten van het bestuur en het slecht functioneren van met name de burgemeester. Het is een transcriptie van een handgeschreven brief en ik heb de schrijfwijze aangehouden.

Hoogezand den Julij 1849

Aan
Zijne Majesteit den Koning der
Nederlanden, Prins van Oranje Nassau
Groot Hertog van Luxemburg enz enz enz.

Sire

Wij ondergetekenden, ingezetenen der gemeente Hoogezand, Provincie Groningen, naderen met verschuldigde eerbied tot uwer troon, om ter uwer kennis te brengen, dat in onze talrijke gemeente, schier algemeen heerschende is, een geest van onvoldaanheid, verwekt tegen ons plaatselijk bestuur en wel bijzonder tegen den Heer Burgemeester. Die onvoldaanheid is vooral te zoeken in de verbazend groote kostbaarheid van dat bestuur. tot bewijs diene het cohier van de hoofdelijken omslag over 1849, hier thans opgevoerd ter somma van f 9800,-, waarop de geplaatsten in de eerste klasse thans aangeslagen zijn voor f 330,68 's jaars. Tellen dezen daarbij nu nog op, wat zij in 1848 te betalen hadden voor verzorging en verpleeging van Kerkelijke armen, onderhoud van Kerk en pastorie, plaatsgeld enz. enz. dan stijgen hunne gemeente uitgaven voor één enkel jaar tot de som van f 600,-. Voorwaar een hooge belasting voor de bloote inwoning in een plaats ten platten lande! De vergelijking van ons cohier over 1849 met dat, van het naburige Sappemeer, eene plaats in localiteit en industrie met de onze gelijksoortig stelt nog in helderder licht. Is toch op eene bevolking van 6028 zielen ons gedaald kohier thans nog gesteld op f 9800,- te Sappemeer eene gemeente, als de onze is het op eene bevolking van 3118 zielen, niet hooger gebragt dan tot 2625 gl. En deze vergelijking levert nog treffender uitkomst op wanneer wij in aanmerking nemen, dat, blijkens de begrotingen der beide gemeenten, door elke derzelve in 1849 voor schulden zal afgelost worden, de som van f 1000,-, zoodat na aftrek dier aflosbare duizend gulden geheven wordt, van de contribuabelen te Sappemeer op bevolking van 3118 zielen 1625, van die te Hoogezand op bevolking van 6028 zielen 8000 gulden! Niet minder bevredigende resultaten levert de vergelijking van ons cohier over 1848 op, met dat te Sappemeer, hier opgevoerd tot f 7200,- daar tot 1500,-. Nog grooter wordt onze onvoldaanheid wanneer wij 't oog slaan op onze gemeente begrooting over 1849 loopende ter somma van f 15009,44 's jaars. Hierbij Sire vragen wij elkander af, hoe 't mogelijk is, dat zoodanige begrooting heeft kunnen worden goedgekeurd en daarop haar voorkomen, niet minder dan vier artikels, bij verhaal, een vijfde aan het schoolfonds en een zesde van suppletie enz. dagtekende al deze posten van 1844 af en bedragen de aanzienlijke som van

f 5147,85 's jaars meenen wij, daarin ontegenzeggelijke bewijzen aan te treffen van onordelijkheid in ons gemeente bestuur. En wat zullen wij zeggen van de Raden van ons bestuur? Wij wenschten de gemeente raden gekozen en genomen uit de gegoeden en vroedsten der ingezetenen, wij wenschten in alle gevalle, zelfstandige van den Burgemeester vooral niet afhanke-lijke personen, in zoo ver althans voorzien van talent om die verkeerdheid van voorstellen tegen te spreken, mannen niet geheel onervaren in het administratieve, en die het zich ten regel zetteden, om, door hunne ondertekening niet te bekrachtigen, dan wat zij volkomen begrijpen, met de instructie voor het Burgerlijk bestuur ten platte lande in hoofd en hand als 't ware. Zoodanige gemeente raden zouden niet, gelijk van de onze, op openbare plaatsen, tot ons klagen over willekeur en eigendunk van den Heer Burgemeester niet, dáár, de vruchteloosheid betreuren van al hun streven om het verkeerde in den gang der zaken tegen te gaan en iets beters tot stand brengen. Door zulke gemeente raden ware zeer veler misnoegen, waren hunne ingediende klagten over te hooge klassering vóórgelopen, waarzelf niet eene tergende afgewezene, en een algemeene ergernis gegeven, dat de Heer Burgemeester schier vorstelijk levende, en benoembaar als candidaat voor de eerste kamer op het kohier is geplaatst in de negende klasse!! Ja, hadden wij zulke gemeente raden, het zeldzame, in Nederland misschien eenige voorbeeld, bestond niet in onze gemeente, het gewaagde voorbeeld, om het kohier van den hoofdelijken omslag met p-m f 1000 te verhoogen, door wijlen de Majesteit, den Koning goedgekeurd. Deze ongrondwettigheid is dan ook dadelijk kenbaar gemaakt aan de Ed Groot Achtbare Heeren gedeputeerde staten der Provincie, en genoemd kohier binnen de grenzen der geschon- dene wet terug gebragt, zoodat de eerste klasse, vroeger gebragt op f 363,75 thans zich aange- slagen ziet voor f 330,68 's jaars en dat wel, gelijk op de billeks den 29 junij rondgebragt, staat voor 10/11 van het bedrag.

Maar onze onvoldaanheid stijgt ten top, bij de gedachte, dat zoodanige hoofd van ons burgerlijk bestuur, tevens nog een notariaat waarneemt, bijna nooit te vinden is aan het Bureau en men er aantreft deszelfs klerk een man, van wien wij dit slechts zeggen zullen, dat deze den algemeene achtung en het vertrouwen in ruime mate mist. Ja, een Notariaat, alsmede bekleed, doch bij dispensatie, begunstigd is, met waarneming dezer beide incompatibele betrekkingen. Wat al kwaad deze ongelukkige combinatie van functiën veroorzaken moet in eene plaats, zoo volkrijk en van zoo groote bedrijvigheid als de onze, alwaar de notariële belangen, niet zelden, in conflict gera- ken, met die der gemeente, willen wij liefst verzwijgen.

Met de hand op het harte belijden wij Sire onze diepste overtuiging van de wezelijkheid der opgenoemde grieven.

Achtung voor deszelfs rang en stand heeft ons weerhouden, om onze Burgemeester meer dan volstrekt noodig scheen te bezwaren.

Daarom bidden en smeken wij, dat uwe majesteit naar ons wilt hooren zonder aanzien des persoons! In weerwil van mogelijke voorspraak. Want dit staat bij ons vast dat voorspraak zelfs van hoogst aanzienlijke, verdienstelijke aanverwanten, en uwer troon omringende vrienden van onzen met meeste gematigheid bezwaarden Burgemeester, die gewoon is, om honende te zeg- gen: ik weet dat ik gehaat ben; dat zoodanige voorspraak zeggen wij niet anders kan voortko- men, dan uit gebrek aan behoorlijke inlichting en met, wat verre zij, in Nederland verre vooral van zulke hooggeplaatste en verdienstelijke personen! Van gebrek aan belangstelling in de wel- vaart en tevredenheid van 's lands inwoners!

Wij bidden en smeken dan: Dat het uwer majesteit behage moge, om, naar bevinding der gegrondheid van het, door ons aangevoerde, in te trekken de dispensatie waarbij de Heer

Notaris Mr J. Rengers Hora Siccama tot hoofd van het Plaatselijk bestuur verheven is, en in geen geval denzelven weer te benoemen tot Burgemeester.

In antwoord hierop hieronder de transcriptie van de brief van Koning Willem III aan de Staats Raad Gouverneur van de provincie Groningen, de heer Rengers.

Kopij Extract
16 January 1850
N°.62

Wij WILLEM III,
bij de gratie Gods, Koning der
Nederlanden, Prins van
Oranje-Nassau, Groot-
Hertog van Luxemburg,
enz. enz. enz.

Op de voordragt van onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van den 14 January N°.120, 2e afdeling.

Hebben goedgevonden en verstaan ter voorziening in de vacaturen, welke door de gewone aftreding van Burgemeesters ten plattenlande op den 2e dezer zijn ontstaan, te benoemen

1° Enz.

2° in de provincie Groningen tot enz.

tot Burgemeester der gemeente Hoogezand

Mr. M. ter Hazeborg tot enz.

Onze Minister voornoemd en belast met de uitvoering dezes

Het Loo, den 16 January 1850

(get) Willem

De Minister van Binnelandsche Zaken

(get) Thorbecke

Accordeert met het origineel

De Secretaris Generaal bij het Ministerie van Binnenlandsche Zaken

(get) J.Schröder

Voor eensluitend afschrift zooveel het geëxtraheerde aangaat

de Secretaris Generaal

(get) J.Schröder

voor extract conform de Griffier der Staten van Groningen.

KONING. *betreft*
16 Januarij 1850

N. 62

Wij WILLEM III, bij de gracie Gods,
KONING der Nederlanden, PRINS van
Oranje - Nassau, GROOT - HERTOG
van Luxemburg, enz. enz. enz.

Op de voordragt van eenen of meer van
Nederlandsche Raaden van den 14 Januarij
1850, 2° afdeeling.

Hebben goedgevonden en verstaan
A. In uitvoering van de resolutie, welke door de gemeene
afdeeling van Raadsgemeenten van plattelande op
den 3° dierz. aen is genomen, te passeeren

1° een

2° in de formeel Groningen

te doen

het Raadsgemeente der gemeente Stegerland

N°. 16, ten Blasberg

te doen

Enne afkennende verstaan en belet, met de
uitvoering dezer

Het Dec. den 16 Januarij 1850

(get.) Willem

De afkennende van
Nederlandsche Raaden

(get.) *Stierkerke*

te bevestigen met het origineel

De vóórstaar Generaal by het Ministerie
van de Nederlandsche Raaden

(get.) J. v. d. *Stierkerke*

voor concludend afschrift

zoo veel het gemaalende aangeht

de vóórstaar Generaal

(get.) J. v. d. *Stierkerke*

voor extract confusie

dat giffen der Raaden van Groningen

2°

@ Stierkerke

Groningen

Vervolgens hieronder een transcriptie van de brief van de Staats Raad Gouverneur van de provincie Groningen, de heer Rengers aan het plaatselijk bestuur van Hoogezand.

Groningen, den 19 Februari 1850

Tot UEd informatie zende ik UEd hiernevens extract kopy van Z.M. besluit van den 14 dezen N°.65, houdende eervol ontslag van Mr. J.R.Hora Siccama als Secretaris der gemeente Hoogezand en benoeming als zodanig van Mr. M. ter Hazeborg, Burgemeester van de Gemeente.

Ik noodig UEd uit om de nodige zorg te dragen dat de nieuwbenoemde te zijner tijd na van zijne commissie te zijn voorzien in eene vergadering van den Raad Uwer gemeente in handen van den Burgemeester of, die hem vervangt, den eed aflegge voorgeschreven bij art.101 van het in deze provincie regerend reglement op het bestuur ten plattenlande.

De Staatsraad Gouverneur
van de provincie Groningen
Rengers

Hieruit blijkt dat het 150 jaar geleden al mogelijk was een Burgemeester af te zetten wegens disfunctioneren. Het kan ook zijn dat onredelijkheid niet werd (en misschien wordt) geaccepteerd door de Hoogezandsters.

Mr. M. ter Hazeborg

Mr. J. Rengers Hora Siccama

Antonijs de Feber
Guegely 640
N: 4

Groningen, den 19 February 1850.

Getal Bijlagen.

1

Het Algemeen bestuur van de A. M. M. Gemeente
getuigt, dat van Dr. M. Lubbe, van den 17^{den} Jan. 1850,
hij de deure van het stads van Mr. J. B. Kora Vaccant
als Secretaris der gemeente Hoogeraad en benoeming als
verdrager van Mr. M. de Haasberg, Burgemeester van
de Gemeente.

Hiervoor heb ik, om de verdere zorg te dragen
dat de Gemeente bevoegd te zijn te zijn van de Gemeente
te zijn, overzien en van de Gemeente van den Raad van
gemeente in handen van den Burgemeester of die bevoegd
dwaars of lagge overgeleveren te zijn, van het in de
provincie overgeleverd en het in de Gemeente
hande!

De Staatraad, Gouverneur
van de provincie Groningen
Ruyter

Van het plaatselyk bestuur
van Hoogeraad

Zelfde plaats, andere foto

Gerrit Stuut

Sappemeer-Oost, Noorderstraat, omstreeks 1900

Voor deze aflevering van Pluustergoud plaatsen we een foto van enkele panden aan de Noorderstraat te Sappemeer-Oost tijdens het begin van de twintigste eeuw.

In het eerste pand van links was de manufacturenzaak van G.J. Mulder gevestigd; later werd de zaak uitgebreid door het pand ernaast erbij te betrekken.

Het meest rechtse pand deed sinds halverwege de negentiende eeuw dienst als woning en smederij van de familie Kleine.

De van oorsprong manufacturenzaak van G.J. Mulder zal veel klandizie getrokken hebben van de schippersvrouwen, die met hun schepen, geladen met stro voor de strokartonfabriek van W.A.Scholten, lagen te wachten om gelost te worden.

Uitgave: Eduard Sanders, Photograaf Warmoesstraat 13, Groningen

Collectie: J.W. Kleine, Froombosch

Sappemeer, Noorderstraat 305-309, anno 2011

De recente foto toont duidelijk aan dat het gehele winkelcomplex van G.J. Mulder, Mode- en Beddenspecialzaak, dat momenteel te koop of te huur staat, bestaat uit drie verschillende panden met geheel links het oorspronkelijke pand van de manufacturenwinkel.

Het middenpand, dat later bij de winkel is betrokken, is nog duidelijk herkenbaar.

De oude smederij van de familie Kleine is in 1936 afgebroken en vervangen door een nieuw woonhuis met werkplaats. Tot de overname door de firma G.J. Mulder is dit pand (rechts op de foto) bewoond geweest door nazaten van smid Kleine.

De herenmodezaak van de firma Mulder is enkele jaren geleden verhuisd naar het winkelcentrum "De Hooge Meeren" in Gorecht-Oost te Hoogezand.

Collectie: G.J. Stuit, nr. 266-15a

Wij geven vorm aan
uw drukwerk!

0597 - 453 600

Synergion®

Grafische Dienstverlening
Garst 6, 9673 AE Winschoten
Tel. 0597 - 453 600

allemaal kansen

RIETVELDT ADVOCATEN

**JURIDISCHE DIENSTVERLENING
VOOR PARTICULIER EN BEDRIJF ONMISBAAR**

Hoofdstraat 155, 9601 ED Hoogezand
Postbus 288, 9600 AG Hoogezand
Tel. (0598) 390890, Fax (0598) 390853. E-mail m.m.rietveldt@hetnet.nl